

**Patrícia Kennedy Grimsted,
Tomasz Olszewski**

**Droga do Raciborza: grabież bibliotek
i archiwów Europy przez Sztab
Operacyjny Rosenberga (Einsatzstab
Rechsleiter Rosenberg). Część II**

Biblioteka 15 (24), 307-367

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

PATRICIA KENNEDY GRIMSTED

Droga do Raciborza: grabież bibliotek i archiwów Europy przez Sztab Operacyjny Rosenberga (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg). Część II¹

STRESZCZENIE. Artykuł omawia działalność Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), organizacji kierowanej przez ideologa niemieckiego nazizmu, Alfreda Rosenberga. Autorka koncentruje się na grabieży bibliotek i archiwów. Opisuje miejsca, do których zrabowane zbiory zostały przetransportowane w celu ich ewaluacji, skatalogowania, opisu i archiwizacji. Ujawnia nowe źródła i identyfikuje kolekcje, które pod koniec wojny znalazły się przede wszystkim w mało znanym naukowym centrum biblioteczno-archiwizacyjnym w Ratibor (dzisiejszy Racibórz) na Śląsku. Ośrodek w Raciborzu przyjmował archiwa i zbiory książek zrabowanych na Zachodzie i Wschodzie. W sumie do Raciborza trafiły w ten sposób ponad dwa miliony książek. Rabunek książek przez hitlerowskie Niemcy był częścią prowadzonej przez kraj polityki kulturalnej oraz ideologicznej. Specjaliści i bibliotekarze katalogowali zrabowany materiał, analizowali go oraz podejmowali decyzję o jego dalszych losach. Splądrowane kolekcje miały nie tyle stanowić część zarchiwizowanej „spuścizny” po „wrogach Rzeszy”, ile tworzyć w przyszłości materiał wykorzystywany propagandowo i w celach „operacyjnych”. Warto odnotować interesujące współzawodnictwo w zdobywaniu materiału bibliotecznego i archiwalnego między jednostkami i agencjami nazistowskimi reprezentującymi różne interesy (wywiad, propaganda, instytucje naukowe). Wiele ze zrabowanych książek nie trafiło po wojnie do ich właścicieli.

¹ Niniejszy artykuł jest tłumaczeniem drugiej części obszernego opracowania Patricii Kennedy Grimsted (*Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, „Holocaust and Genocide Studies” 19, 2005, nr 3, s. 390–458) poświęconego problematyce grabieży bibliotek i archiwów dokonywanej przez nazistów w czasie ostatniej wojny. Pierwsza część artykułu ukazała się w poprzednim tomie rocznika: „Biblioteka” 2010, nr 14 (23), s. 285–319 – przyp. red.

Próba odtworzenia migracji książek w rękach różnych agencji nazistowskich dostarcza cennych wskazówek dotyczących ich powojennych losów. Restytucja książek odnalezionych w zachodniej strefie okupacyjnej w zasadzie była niezakłócona, chociaż zdarzały się wyjątki i dochodziło do pewnych nieprawidłowości, z których większość wychodzi dziś na światło dzienne. Wiele kolekcji książek pochodzących z bibliotek zachodnich zostało wymieszanych ze zbiorami pochodzącymi z okupowanych krajów należących do ZSRR. Ten fakt zaważył na ich powojennych losach.

SŁOWA KLUCZOWE: wojna światowa 1939–1945, rabunek archiwów i dóbr kultury, Sztab Operacyjny Rosenberga (ERR), Alfred Rosenberg, Racibórz.

Grabieże ERR na Zachodzie

Hohe Schule NSDAP

Pod koniec lat 30. XX wieku Rosenberg zaczął wprowadzać w życie szeroko zakrojone i dalekosiężne ideologiczne i edukacyjne plany, wiele z nich przez DBFU. Jednym z jego współpracowników był profesor filozofii Alfred Bäumler (1887–1968), który, począwszy od 1937 roku, kierował Urzędem Nauki i Wiedzy (DBFU Amt Wissenschaft)². Po zwycięskiej wojnie planowano powołać do życia olbrzymie centrum badawcze i szkoleniowe, zorganizowane właśnie pod kierunkiem Rosenberga jako tzw. Hohe Schule NSDAP, alternatywny uniwersytet dla nazistowskiej elity. Sześć miesięcy przed zorganizowaniem ERR w Paryżu zaangażowanie i pełne oddanie dla idei gromadzenia zasobów dla Hohe Schule nabrały już pełnych i skryształizowanych kształtów³. W czasie trwania

² Zob. A. Bäumler, *Alfred Rosenberg und Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, Monachium 1943.

³ Angielskie tłumaczenie dekretu Hitlera (z 29 stycznia 1940 – 136-PS) zostało opublikowane w: *Nazi Conspiracy and Aggression. Office of United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality*, t. 3, Washington 1946, s. 184; w wersji oryginalnej w: *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945–1 October 1946 (Nuremberg, 1947–1949), Documents in Evidence*, t. 25, s. 229–230. Streszczenie prac poświęconych działalności Hohe Schule w: J. Billig, *Alfred Rosenberg dans l'action idéologique, politique et administrative du Reich hitlérien: Inventaire commenté de la collection de documents conservés au C.D.J.C. provenant des archives du Reichsleiter et Ministre A. Rosenberg*, Paris 1963, s. 65–85. Por. także notatkę sporządzoną przez Rosenberga „Die Hohe Schule der NSDAP und ihre Aufgaben” (Denkschrift, 1937), BAB, NS 8/175; i wcześniejszą krótką relację *Die Hohe Schule am Chiemsee*, „Die Kunst im Dritten Reich” 3 (styczeń 1939), s. 17–19. Opublikowane fragmenty protokołu z przesłuchań Rosenberga w Norymberdze poświęcone są powstaniu i działalności Hohe Schule i są dostępne w: *Nazi Conspiracy and Aggression...*, t. 2, s. 1332–1336. Książka H.P. Rothfedera, *A Study of Alfred Rosenberg's Organization for*

wojny Hohe Schule pozostawała administracyjnie podporządkowana DBFU i Dienststelle Rosenberg w Berlinie. Bäumlner kontynuował nadzorowanie wstępnych prac dotyczących stworzenia grup eksperckich na całym kontynencie. Konkretnie cele badań i funkcje propagandowe miały w założeniu towarzyszyć wysiłkowi wojennemu. Jednakże z wyjątkiem IEJ wszystkie inne stowarzyszone instytuty nie wyszły poza „fazę przygotowania” (*in Vorbereitung*). Jako oddziały ZBHS biblioteki instytutowe znajdowały się technicznie raczej w gestii partii nazistowskiej niż ERR, będąc w ten sposób w kompetencji Dienststelle Rosenberg (a co za tym idzie – DBFU). To samo dotyczyło innych funkcji.

Do priorytetów ERR w czasie wojny należało stworzenie odpowiednich zasobów bibliotecznych, zadbanie o odpowiednią i kompetentną kadrę badawczą dla Hohe Schule, w szczególności dla ZBHS i innych instytutów, tak jak zostało to określone dekretem Hitlera z 29 stycznia 1940 roku. Niektóre z zagrabionych książek przekazywano bezpośrednio do wyznaczonych bibliotek i instytutów. Inne podlegały dalszej filtracji przez główne centrum kontroli w ERR (Buchleitstelle) w Berlinie aż do połowy 1943 roku. Buchleitstelle przeniesiono z Berlina do Raciborza latem 1943 roku, co tłumaczyłoby późniejszy skorygowany i zmieniony wzór postępowania z podziałem i rozsyłką materiałów. Od tego czasu przygotowywane przez ERR transporty, prawie wszystkie obejmujące materiał z okupowanych terenów Związku Radzieckiego, wędrowały najpierw do Raciborza. Większość zagrabionego materiału Niemcy porzucili w okolicy miasta zimą 1944–1945 roku.

Biblioteka Główna Hohe Schule (ZBHS)

Wiele wysyłek dokonywanych z terenów zachodniej Europy i ze Związku Radzieckiego przeznaczonych było dla Zentralbibliothek w Hohe Schule. Materiały początkowo, tj. po powołaniu do życia biblioteki na początku 1939 roku, kierowano na adres berliński (Berlin W8, Behrenstr. 49). Dyrektorem placówki był dr Walther Grothe, a ZBHS, w zamyśle, miała stać się centralną biblioteką naukową wspierającą działania Hohe Schule. W październiku 1942 roku przeniesiono ją do Tyrolu w Austrii, początkowo do pomieszczeń należących do Grand Hotel Annenheim (w pobliżu St. Andrae bei Villach), eleganckiego uzdrowiska nad jeziorem Osiach w Karyntii. Na początku 1942 roku jednostka Rosenberga otrzymała także do dyspozycji leżący na uboczu klasztor w Tanzenbergu (w pobliżu

Nationalist Socialist Ideology (University of Michigan 1963) zawiera rozdział dotyczący Hohe Schule (s. 327–399). Kopie rysunków są przechowywane w Bibliotece Kongresu.

Klagenfurtu). Chociaż przed przeprowadzką klasztor wymagał wykonania sporych prac remontowych, do jesieni był już gotowy do przyjęcia pierwszych partii książek⁴. Tanzenberg tymczasem stał się ośrodkiem centralnym, choć zapakowane skrzynie pozostały w Annenheim⁵.

Bezpośrednio po inwazji na Francję dyrektor ZBHS Walther Grothe oraz dyrektor IEJ Wilhelm Grau zostali odwołani do Paryża, aby kierować pracami specjalnego komanda ERR-ZBHS – Sonderstab Bibliothek der Hohen Schule. To oni przygotowywali wysyłki książek z żydowskich bibliotek, prywatnych i instytucyjnych, do Frankfurtu czy Berlina. W październiku 1940 roku razem odwiedzili Brukselę i Amsterdam. Ich łupem padły biblioteki należące do AIU, szkoły rabinackiej (Ecole Rabbiniqne) oraz kilka prywatnych bibliotek znajdujących się w posiadaniu rodziny Rothschildów (Jamesa, Edouarda i barona van Zuylen de Nyewelt de Haar, którego żona pochodziła z domu Rothschild). Prywatne zbiory z Paryża obejmowały kolekcje Léona Bluma i byłego ministra edukacji Jeana

⁴ Teczka zawierająca dokumentację dotyczącą Tanzenbergu w czasie wojny znajduje się w Archiwum Diecezji w Gurk w Klagenfurcie, Seminarakten, skoroszyt 112, w tym kilka zdjęć z wczesnego okresu. Niniejszym dziękuję p. Evelyn Adunka za zorganizowanie tam mojej wizyty.

⁵ Brytyjski MSZ przygotował latem 1945 roku niezwykle pomocny raport wstępny (oparty na dokumentach niemieckich i protokołach z przesłuchań): „Raport wstępny dot. Zentralbibliothek der Hohen Schule (NSDAP)” (1.08.1945) oraz „Raport rozwojowy dot. Zentralbibliothek der Hohen Schule (NSDAP), Tanzenberg” (do 25.08.1945), PRO 1020/2793. Kopia raportu wstępnego znajduje się wśród dokumentów komisji ds. zrabowanego mienia artystycznego i historycznego na terenach objętych działaniami wojennymi (Komisja Roberta – American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historic Monuments in War Areas, NACP, 239/11). Inne kopie i kolejne sprawozdania oraz raporty można znaleźć w brytyjskich dokumentach dotyczących operacji restytucyjnych na terenie Tanzenbergu po wojnie – PRO, FO 1020, szczególnie w dokumentach o numerach: 2549, 2793, 2878 oraz 2879. Zob. również sprawozdanie Cruse „Übersicht über die Buchenteilung des ERR für die Zentralbibliothek der Hohen Schule” (1.01.1944), CDJC, CXLV–159, oraz pełne sprawozdanie roczne ZBHS za rok 1943 w: BAB, NS 8/267. Kartka pocztowa przedstawiająca Tanzenberg przechowywana jest w CDAWO, 3674/1/3, teczka 300, jej reprodukcja znajduje się w mojej publikacji P.K. Grimsted, *Rare Books from Voronezh to Tartu and Tanzenberg: From Nazi Plunder and British Restitution to Russian 'Lost Book Treasures'*, „Solanus” 18, 2004. Zob. także G. Stieber, *Die Bibliothek der 'Höhen Schule des Nationalsozialismus' in Tanzenberg*, „Carinthia I, Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten” 185, 1995, s. 343–363, prawdopodobnie pierwsza publikacja uwzględniająca brytyjskie dokumenty z PRO, FO 1020. Bardziej drobiazgowe opracowanie w: E. Adunka, *Der Raub der Bücher: Plünderung in der NS-Zeit und Restitution nach 1945*, Vienna 2002, zwłaszcza rozdział *Die Bibliothek von Tanzenberg in Kärnten*, s. 15–70.

Zaya. Część zbiorów, które trafiły do ZBHS, wcześniej została skatalogowana lub była poddana ocenie przez IEJ, np. niektóre pozycje z kolekcji Rothschildów. Pozostałe fragmenty zbiorów wysłano później, w trakcie trwania wojny, najpierw do Raciborza. Niewielka część pozostała na miejscu. Większość zbiorów pochodzących z biblioteki Edouarda Rothschilda w Paryżu wysłano najpierw do Frankfurtu, a następnie 61 skrzyń przesłano dalej do Tanzenbergu, gdzie pozostały aż do ostatniego dnia wojny⁶. Zasada, jaką kierowano się przy podziale, nie do końca jest przejrzysta, chociaż judaika generalnie kierowano do Frankfurtu (lub też później do Hungen, około 70 kilometrów na północny zachód, gdzie ewakuowano IEJ). Niektóre ważne zbiory oraz pojedyncze tomy zostały dodatkowo dokupione przez pracowników ERR na terenie całej Europy⁷. Sam Rosenberg przeznaczył na ten cel część swojej biblioteki⁸.

Arkusze dokumentacyjne odnaleziono ostatnio w Kijowie, a dotyczące materiałów pięciu bibliotek z przeznaczeniem dla ZBHS i IEJ (od jednej do pięciu stron każdy, wszystkie datowane w Berlinie między lutym a czerwcem 1942 roku), podpisane zostały przez dra Ulricha Cruse, który najpierw kierował Buchleitstelle w Berlinie, a później został oddelegowany do Karyntii jako zastępca dyrektora ZBHS. Zbiory te obejmowały książki należące do urodzonych w Algierii żydowskich profesorów ekonomii Izraela Williama Oualida (w tym jego archiwa) oraz Henri Hausera, Madame Fernand Halphen, urodzonego w Belgii poety i wydawcy Léona Kochnitzky oraz wiedeńskiego bankiera Roberta Lamberta (Lichtschein). Sprawozdania wykazują, że większość najcenniejszego materiału wędrowała generalnie do ZBHS, ale przeważająca ilość judaików do IEJ. Niektóre fragmenty kolekcji posłano do innych odbiorców, wiele oddano na przemiał. Szósty arkusz (zachowany w YIVO w Nowym Jorku) poświęcony jest bibliotece Heleny van Zuylen, w sumie obejmującej 60 skrzyń materiałów, które wysłano do ZBHS⁹.

⁶ Na temat biblioteki Edouarda Rothschilda zob. sprawozdanie Grothe'a (26.01.1942), CDAWO, 3676/1/219, teczki 385–387 (kopia maszynopisowa 388–390). Na podstawie dokumentów przewozowych oraz przesłuchań dokonanych po wojnie brytyjski raport MSZ „Raport wstępny – ZBHS” wyszczególnia miasta, z których przybywały transporty do Tanzenbergu i analizuje zasady dotyczące wysyłek, stosowane przez ERR.

⁷ „Raport wstępny...” i późniejsze brytyjskie dokumenty (PRO, FO 1020) dostarczają wiele danych na temat zbiorów zrabowanych i nabytych.

⁸ Dwa niekompletne spisy akwizycyjne ZBHS odkryto ostatnio w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wiedniu. Wyszczególniają one dary Rosenberga.

⁹ Oryginalne dokumenty w CDAWO, 3676/2/1, teczki 7–14, 34; dokumentacja zawiera sprawozdania dotyczące bibliotek Cesarstwa Rosji i materiałów zrabowanych

Wkrótce dla grup specjalnych ERR przeczesujących materiały przygotowano szczegółowe instrukcje i listy dezyderatów materiałów poszukiwanych przez różne instytuty¹⁰. Dr Gottlieb Ney został wysłany na okupowane tereny Związku Radzieckiego w listopadzie 1941 roku, przebywał tam ponad rok, kierując pracami Sonderstab Bibliothek der Hohen Schule przy przeczesywaniu zbiorów bibliotek. Najpierw pracował w krajach bałtyckich przy HAG-Ostland, wraz z łotewskimi grupami specjalnymi, następnie przeniesiono go do Kijowa, gdzie podłączono jego jednostkę pod HAG-Ukraine. Z Kijowa wybrał się na kilka misji do Dniepropietrowska i Kurska. Wyprawa do tego ostatniego zaowocowała zdobyczą przynajmniej 7000 starodruków, które Niemcy ewakuowali z Woroneża, aby uchronić je przez toczącymi się tam walkami¹¹. Dodatkowo do przesyłek dla ZBHS Ney wybierał także inne książki dotyczące spraw wschodnioeuropejskich i będące w zainteresowaniu ERR¹². W 1942

w Kijowie przez komando Künsberg, które również zostały przesłane przez ERR do ZBHS. Zob. także: wyjaśnienia dra Cruse dotyczące planów ekspertyzy książek i archiwów przejętych w Paryżu, z których wiele miało znaleźć się w ZBHS, teczka 31 (kopia maszynopisowa 32–33). Dodatkowe kopie ekspertyzy (zainicjowanych przez dra Cruse) przechowywane są w archiwach YIVO Archives, RG 215 (Kolekcja Berlińska), G–223, zawierają wycenę szacunkową biblioteki van Zuylen.

¹⁰ Instrukcje i wykaz tematyczny materiałów do wywózki przechowywane są obecnie w Kijowie w kijowskich dokumentach ERR–CDAWO, 3676/1/136, te czki 188, 206, 210 oraz 213–241. Por. instrukcje operacyjne (Berlin, 12.03.1942), 433–444; plany przewozowe i szczegółowe profile tematyczne, 218–219; „Aktentnotiz” (Ryga, 10.11.1942), 222–231 i 234.

¹¹ Dr Gottlieb Peter Ney (1881–1972) urodził się w Rewalu (Tallin), wykształcenie zdobył na uniwersytetach w Dorpacie i Petersburgu. Między 1936 a 1940 rokiem był dyrektorem Biblioteki Narodowej Estonii i Archiwum Narodowego. Następnie został „przesiedlony do Niemiec po podpisaniu paktu Ribbentrop–Mołotow (Hitler–Stalin)”. Por. „Protokół z przesłuchania dra G. Ney”, PRO, FO 1020/2795; „Oświadczenie złożone przez dra Ney”, PRO, FO 1020/2878. Po zwolnieniu z aresztu brytyjskiego Ney osiedlił się w Niemczech, a następnie wyemigrował do Szwecji, gdzie pracował w urzędzie archiwalnym w Lund. Umarł w Stierstadt w Niemczech. Peep Pillak z Państwowego Archiwum w Tallinie przekazał mi informacje dotyczące dra Ney, za co jestem mu niezmiernie wdzięczna. Wiele z tygodniowych i miesięcznych sprawozdań pisanych przez Ney w okresie jego pobytu w krajach nadbałtyckich przechowywanych jest obecnie w Kijowie, w tym CDAWO, 3676/1/136; roczne sprawozdanie, Ney, Sonderstab Bibliothek der Hohen Schule, „Jahresbericht für das Jahr 1942” (1.11.1941–31.12.1942) (Ryga, 5.01.1943), CDAWO, 3676/1/136, te czki 237–241. Więcej szczegółów oraz zdjęcie Ney w: P.K. Grimsted, *Rare Books from Voronezh...*, s. 72–107.

¹² W uzupełnieniu materiałów kijowskich pewna liczba sprawozdań dotyczących transportów znajduje się w niekompletnym zbiorze dokumentów ERR w Moskwie, RGWA, 1401k/1/6.

roku splądrowano kolejne książki i czasopisma w Smoleńsku (200 000–300 000) oraz dużą, niezidentyfikowaną, liczbę książek z Muzeum Historycznego w Nowogrodzie¹³.

Komanda Künsberg, pracujące na zlecenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych, przeczesywały również okupowane ziemie sowieckie, podążając krok w krok za niemiecką armią¹⁴. Ostatecznie większość z łupów odziedziczył ERR: 40 000 tomów w roku 1942 i jeszcze więcej na początku 1943. Archiwa odnalezione w Tanzenbergu po wojnie wskazują, że 469 skrzyń o sowieckiej proveniencji przetransportowano do Tanzenbergu z Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie w 1942 i 1943 roku. Brytyjczycy odnaleźli i zwrócili 397 skrzyń (ponad 35 000 tomów) zrabowanych w pałacach carskich w Carskim Siole, Pawłowsku i Gacynie pod Leningradem. Choć wmieszano w nie także trochę książek z innych źródeł, skrzynie oznaczono „ZAB” („Zarenbibliothek”) i tylko niewielka ich część została w ogóle otwarta¹⁵. Z Kijowa było 5000 tomów z kolekcji Bibikowa z Biblioteki Głównej Ukraińskiej Akademii Nauk (TsNB). Dodatkowo 125 skrzyń przetransportowano do Tanzenbergu 17 marca 1943 roku z ERR w Kijowie, w tym 7000 starodruków z Woroneża. Wśród książek z Kijowa, które już zdążono wstawić na półki, inspektorzy MFA&A odnaleźli kilka z sygnaturami i oznaczeniami wskazującymi na pochodzenie

¹³ Sprawozdanie ERR wysłane do centrali w Berlinie (Smoleńsk, 10.06.1942), CDAWO, 3676/1/144, zespoły archiwalne 112–113. Zrabowane materiały z Nowogrodu opisane są w: Ney, ERR-AG Lettland, Sonderstab Bibliothek H.S. raport (Ryga, 29.07.1942), CDAWO, 3676/1/136, te czki 203–204.

¹⁴ Zob. A. Heuss, *Die 'Beuteorganisation' des Auswärtigen Amtes: Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 45, 1997, nr 4, s. 535–556; U. Hartung, *Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943*, Bremen 1997. Na temat łupów komanda Künsberg por. oficjalne dokumenty przewozowe (Berlin, 3.02.1943), dostarczające szczegółowych informacji na temat liczby i miejsca pochodzenia zrabowanych książek – CDAWO, 3676/2/1, te czki 4–6; sprawozdanie w CDAWO, 3676/2/1, te czki 42–57. Por. również wcześniejsze dokumenty transportowe (11.07.1942), CDAWO, 3676/1/22, te czka 209.

¹⁵ „Raport wstępny dot. ZBHS” opublikowany przez brytyjskie MSZ, s. 9 i 20. W raporcie ZAB identyfikowany jest jako „Zarenbibliothek, Qatchina”, cesarskie biblioteki złupione przez komando Künsberg, więcej na ten temat w: P.K. Grimsted, *Ot Jantarnoj komnaty k knigam iz russkogo imperatorskogo dworca: Identifikacija i rekonstrukcija peremeszczennych kul'turnych cennostiej*, w: *Kul'turnye cennosti: Vozmożnosti i perspektivy obšeeuropejskogo sotrudničestwa. Sbornik materialov meždunarodnoj konferencii „Kulturnoe sotrudničestvo v Evrope: problemy sohraneniâ i ohrany kulturnyh cennoczej, Sankt-Peterburg”, 12 maja 2003, Moskwa 2004, s. 108–152 (zawiera wersję niem.). Zob. także P.K. Grimsted, *Nazi-Plundered Books that Came Home from the War: Forgotten British and American Library Restitution to the USSR* (w druku).*

z najstarszego rosyjskiego monasteru – Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, najświetniejszego kijowskiego zespołu klasztornego – a także kilka egzemplarzy z domu metropolity kijowskiego – prawdopodobnie przetrzymywanych jako część CNB jeszcze przed inwazją na Związek Radziecki¹⁶.

Do Tanzenbergu przybywały też przesyłki z cennymi kolekcjami zrabowanymi na Zachodzie. W następstwie szczególnego zainteresowania sprawami pracowniczymi i związkowymi Biblioteka Centralna przejęła istotną część zbiorów IISH w Amsterdamie. Choć rywalizacje między różnymi agendami doprowadziły w rezultacie do rozproszenia kolekcji, 892 skrzyń, w tym 776 zawierających czasopisma, przesłano do Biblioteki Centralnej 16 czerwca 1943 roku¹⁷.

Po ewakuacji z terenów Związku Radzieckiego HAG-Mitte i HAG-Ukraine połączyły swe siły w Białymstoku już na początku 1944 roku. Zmuszone do zamknięcia swych białostockich biur w czerwcu, HAG-Mitte przeniosło się do ERR Dienststelle we Frauenbergu w austriackiej Styrii, w pobliżu ZBHS. Do września we Frauenbergu ulokowano także HAG-Ukraine. Wszystko wskazuje jednak na to, że obie agendy zaprzestały już w tym okresie pełnić funkcję centrów informacyjnych i usług bibliotecznych¹⁸.

Instytut ds. Studiów nad Kwestią Żydowską – IEJ (Frankfurt i Hungen)

Poza ZBHS udało się formalnie powołać do życia jedynie jeden z afiliowanych instytutów planowanych przez Hohe Schule. Był to Instytut ds. Studiów nad Kwestią Żydowską (Institut zur Erforschung der Judenfrage).

¹⁶ MFA&A, „Raport wstępny dot. ZBHS”, s. 8–9, 20. Zob. P.K. Grimsted, *Rare Books from Voronezh...*; eadem, *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Cambridge 2001, s. 199, 207, 230–233, 269, 318, 417.

¹⁷ Na temat zbiorów IISH zob. K.H. Roth, *The International Institute of Social History as a Pawn of Nazi Social Research: New Documents on the History of the IISH during German Occupation Rule from 1940 to 1944*, „International Review of Social History” 34, 1989. Roth opisuje szczegółowo rywalizację poszczególnych agend nazistowskich oraz przedstawia dokumentację transportów nadzorowanych przez IISH do ZBHS (16.07.1943), s. 19–20 i 88. Po wojnie Brytyjczycy odnaleźli tam 975 skrzyń pełnych książek z Holandii, głównie z IISH.

¹⁸ Sprawozdanie ERR (z 14.09.1944), BAB, NS 30/53. Warto zwrócić uwagę na adres: Frauenberg/Styria: Gauschulungsburg Martinshof, Post Graz-Strassgans/Steiermark (jak odnotował w tym samym dokumencie Georg Anton, szef HAG-Ukraine, 30.11.1944).

Instytut został założony w kwietniu 1939 roku we Frankfurcie nad Menem, a rozpoczęcie jego prac oficjalnie inaugurował sam Rosenberg podczas trzydniowej konferencji w marcu 1941 roku¹⁹. Biorąc pod uwagę prymat nazistowskiej polityki antysemickiej, studiów dotyczących kwestii żydowskich nie można było odkładać na późniejszy czas. Kierowany najpierw przez doktora Wilhelma Graua (jako Leiter der Aussenstelle) instytut miał ujawniać i demonstrować zagrożenia i błędne kierunki rozwoju badań, do których może doprowadzić badacza tradycyjna nauka. IEJ korzystał ze znacznego patronatu, nawet skarbnik NSDAP, Franz Xavier Schwartz, był zaangażowany w jej pracę. Do lata 1944 roku instytut rozpoczął ewakuację do Hungenu²⁰. Repozytoria rozdzielono w ośmiu różnych pomieszczeniach. W styczniu 1944 roku część eleganckiego zamku w Hungenu należącego do rodziny Solms-Braunfels została wypożyczona na potrzeby działów badawczych IEJ. Rodzinie właścicieli pozwolono pozostać w zamku, co miało konspirować jego rzeczywiste przeznaczenie²¹.

Rosnąca biblioteka IEJ, w początkowej fazie bazowana na zbiorach biblioteki Rothschilda we Frankfurcie, opierała się w swoich zbiorach na nowych nabytkach Rothschildów, a także innych kolekcjach judaistycznych z Frankfurtu. Biblioteką IEJ kierował Johannes Pohl, którego w latach 30. XX wieku wysłano do Jerozolimy, aby na miejscu studiował język hebrajski²². Często cytowane sprawozdanie Pohla z kwietnia

¹⁹ Z oryginalnego protokołu przemówienia Rosenberga podczas oficjalnego otwarcia IEJ, „Nationalsozialismus und Wissenschaft” (26.03.1941) w CDJC, CXLVI–22. Por. J. Starr, *Jewish Cultural Property under Nazi Control*, „Jewish Social Studies” 12, 1950, nr 1, s. 32–45; M. Weinreich, *Hitler’s Professors: The Part of Scholarship in Germany’s Crimes against the Jewish People*, New Haven 1999, zwłaszcza s. 97–119. Na temat walki o władzę zob. D. Schiefelbein, *Das ‘Institut zur Erforschung der Judenfrage Frankfurt am Main’: Antisemitismus als Karrieresprungbrett im NS-Staat*, w: „Beseitigung des jüdischen Einflusses...” *Antisemitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus*, Frankfurt–New York 1999, s. 43–71.

²⁰ Na temat operacji frankfurckich zob. F.J. Hoogewoud, *The Nazi Looting of Books and its American ‘Antithesis’: Selected Pictures from the Offenbach Archival Depot’s Photographic History and Its Supplement*, „Studia Rosenthaliana” (Amsterdam) 26, 1992, nr 1–2, s. 158–192. Sprawozdanie z 1945 roku przygotowane na zlecenie Brytyjczyków przez zastępcę dyrektora ZBHS dra Adolfa Trende wspomina, że wśród materiałów ewakuowanych do Hungenu znajdowały się książki z AIU i École Rabbinique – „Das Institut zur Erforschungen der Judenfrage” (sierpień 1945), PRO 1020/2793.

²¹ Hoogewoud otrzymał kopię umowy najmu pomieszczeń w zamku dla ERR oraz kopie dokumentów dotyczących obiektów w Hungenu, którymi uprzejmie podzielił się ze mną.

²² Zob. M. Kühn-Ludewig, *Johannes Pohl (1904–1960): Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs: Eine biographische Dokumentation*, Hannover 2000.

1943 roku, przedstawione jako dowód w procesie norymberskim, szacuje zbiory biblioteki IEJ na 550 000 woluminów, chociaż w tej liczbie nie ma książek, które jeszcze miały dotrzeć. Pośród najbardziej prestiżowych nabytków dokonanych we Francji były zbiory AIU (40 000 książek i rękopisów), zbiory École Rabbinique (20 000 woluminów), cenniejsze części kolekcji zebranych w 17 bibliotekach rodziny Rothschildów oraz „archiwa Banku Rotschilda z Paryża za ostatnie sto lat (760 pojemników)”²³. Żydowskie książki zrabowane w Amsterdamie obejmowały rosenthaliana (20 000 tomów) oraz zbiory biblioteki seminarium żydowskiego z Portugalii Ets Haim, a także odebraną tamtejszej gminie Żydów sefardyjskich (25 000 tomów), najstarszą istniejącą bibliotekę żydowską na świecie. Misje ERR w Grecji przyniosły 10 000 tomów, większość z najwcześniej obranej za cel sefardyjskiej społeczności Salonik, a także ze zbiorów prywatnych, żydowskich i masonskich z całego kraju.

Pohl odwiedził Saloniki jako członek specjalnych grup zadaniowych ERR już kilka tygodni po niemieckiej inwazji na Grecję 6 kwietnia 1941 roku. Główna siedziba ERR znajdowała się wtedy w budynku byłego konsulatu Stanów Zjednoczonych²⁴. Pohl powrócił do Frankfurtu z dokumentami, archiwami i zdjęciami zrabowanymi w gminie żydowskiej. Dziś materiały te zostały podzielone między YIVO w Nowym Jorku i RGWA w Moskwie (największa część archiwów, które w czasie wojny udało się ukryć na terenie Grecji i które przetrwały Holocaust, została przewieziona do Centralnego Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie)²⁵. Przy hojnym finansowaniu ze strony ERR instytut miał wkrótce stać się najwspanialszą żydowską biblioteką na kontynencie.

²³ J. Pohl, *Die Bibliothek zur Erforschung der Juden Frage* (29.04.1943 – dowód rzeczowy IMT na procesie, USA–383; 171–PS), w: *Trial of the Major War Criminals*, t. 25, s. 243–246 (171–PS), pismo towarzyszące podpisane przez dra [Gerda] Wu[ndera]. Tłumaczenie angielskie (bez potwierdzonego autorstwa) w: *Nazi Conspiracy and Aggression...*, t. 3, s. 200–203. Wymieniony plakat prezentujący zbiory: BAB, NS 30/19. Reymes podaje (bez wskazania źródła) liczby ze sprawozdania Pohla w: *Le Pillage des bibliothèques*, „Revue d’histoire de la Shoah” 168, styczeń–kwiecień 2000, s. 38–40.

²⁴ „Abschlussbericht über die Tätigkeit des Sonderkommandos Rosenberg in Griechenland”; por. również Y. Kerem, *The Confiscation of Jewish Books in Salonika in the Holocaust*, w: *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*, red. J. Rose, Amherst 2001, s. 59–65.

²⁵ Wiele z wywiezionych do Frankfurtu dokumentów gminy żydowskiej znajduje się obecnie w YIVO w Nowym Jorku (RG 207); prawdopodobnie dotarły tam razem ze Zbiorami Berlińskimi (RG 215), wraz z wieloma innymi dokumentami IEJ. Dwa dokumenty wysłane przez pomyłkę do Amsterdamu przechowywane są w Archiwum Miejskim. Dokumenty archiwalne z Salonik, które znajdują się w Moskwie, umieszczono w RGWA, zesp. archiw. nr 1428k (285 jednostek za lata 1919–1941), oraz

Spora część zbiorów z okupowanych zachodnich terenów Związku Radzieckiego została najpierw skonfiskowana przez grupy specjalne Künsberg. Odbiorcy w różnych agendach Hohe Schule otrzymali ich największą część, w tym liczący 100 000 zbiór judaików z Kijowa. W maju 1943 roku skierowano jeszcze więcej transportów do Hungen, w tym „jeden wagon z Podola i 6000 tomów z żydowskiego konserwatorium (!) w Kijowie”²⁶. Mińsk stanowił także źródło znacznych kolekcji żydowskich ksiąg i dokumentów, z których większość trafiała do Hungen.

Dokumenty ERR ujawniają wiele informacji dotyczących rabunku żydowskich bibliotek w Wilnie, dużo wnoszą także dodatkowe sprawozdania naocznych świadków²⁷. Karty rejestracyjne sporządzone w ERR, które przetrwały do naszych czasów, wskazują precyzyjnie różne żydowskie kolekcje z krajów bałtyckich, szczególnie znajdujące się w rękach prywatnych²⁸. Kartoteka ERR zachowana w Wilnie dostarcza nam jeszcze więcej

w dwóch mniejszych zespołach, razem z archiwaliami biur syjonistycznych w Salonikach zajmujących się sprawami emigracyjnymi do Palestyny (zesp. archiw. nr 1435k oraz 1437k), prawdopodobnie wymieszanych z innymi dokumentami przechwyconymi przez ERR w tym samym czasie. „Abschlussbericht über die Tätigkeit des Sonderkommandos Rosenberg in Griechenland” (Ateny, 15.11.1941); kopia w CDJC, CCXXXII-17. Zob. krótka ekspertyza Y. Kerema *Sources on Greek Jewry in the Special Archives of Moscow*, „Sharsheret hadorot” 7, 1993, nr 2, s. x-xi (w jęz. ang.; tekst hebrajski, s. 6), oraz bardziej współczesne opracowania w: *Dokumenty po istorii i kulture evreev w trofejnyh kolekciah Rossijskogo gosudarstvennogo voennogo arhiva. Putevoditel'*, oprac. W.N. Kuzeljenkow, M.S. Kupowetskij, D.E. Fiszman, Moskwa 2005 (publikacja w serii „Project Judaica”), zwłaszcza s. 93-100.

²⁶ Zob. „Bericht über die vorläufige Sichtung der Judaica und Hebraica in Kiew”, CDAWO, 3676/1/50, teczki 10-13; Zölffel do Benziga (17.09.1942), CDAWO, 3206/5/16, teczka 417, wymienia Dettmanna i Fuchsa jako kierujących operacją. Anton do IEJ (25.09.1942), CDAWO, 3676/1/39, potwierdza odbiór wagonu we Frankfurcie (5.10.1942), teczki 2 i 4. Późniejsze sprawozdanie wymienia zbiory przywiezione z zażytkowej dzielnicy Kijowa Padół oraz, jak ujeli to Niemcy, z „żydowskiego konserwatorium w Kijowie” z ulicy Pawłowskiej 2 (29.05.1943), skoroszyt 1.

²⁷ *The Holocaust and the Book...*, s. 165-200, fragmenty wspomnień Diny Abramowicz i Hermana Kruka, dwóch istotnych źródeł dostarczających informacji na temat losów ksiąg żydowskich z Wilna, również cytowane w: S.C. Sutter, *The Lost Jewish Libraries of Vilna and the Frankfurt Institut zur Erforschung der Judenfrage*, w: *Lost Libraries: The Destruction of Great Book Collections since Antiquity*, red. J. Raven, Basingstoke-Hampshire-New York 2004, s. 219-235. Źródła z Moskwy, Kijowa i Wilna, a także opracowania z lat późniejszych (po 1991 roku) uzupełniają rozprawę Suttera. Zob. także D.E. Fishman, *Embers Plucked from the Fire: The Rescue of Jewish Cultural Treasures in Vilna*, New York 1996 (w jęz. ang. i w jidisz); *The Holocaust and the Book...*, s. 66-78.

²⁸ Zob. reprint z 1998 roku stanowiący kompendium kart rejestracyjnych wystawianych przez ERR dla dóbr kultury z Białorusi, Ukrainy i terenów Związku

szczegółów, w tym listy inwentaryzacyjne materiałów YIVO, biblioteki Strashun czy innych zbiorów²⁹. W czasie gdy ludność pochodzenia żydowskiego była zaganiana do gett na Litwie, pracownicy ERR przejmowali w większości, choć nie do końca, ich biblioteki i archiwa, w tym wiele z Kowna, aby umieścić je w zbiorach Hohe Schule. Zbyteczna „literatura żydowska” była niszczone. Jeden z szacunków określa procent materiałów z biblioteki YIVO, które przeznaczono na przemiał, na 60%, choć liczba ta nie została poparta jednoznacznymi dowodami, a wiemy dodatkowo, że duże fragmenty tych zbiorów doczekały końca wojny w kilku innych miejscach niż Frankfurt³⁰. Dużo materiałów sprowadzono z Łotwy – 17 000 tomów żydowskiej literatury przed końcem 1941, jeszcze przed głównymi deportacjami Żydów. Mimo to w pewnym momencie zdecydowano się jeden z transportów obejmujący 20 000 tomów dać na przemiał³¹. Fakt, że dokumenty przywiezione z Salonik dzieliły półki z innymi materiałami z YIVO, tłumaczy, dlaczego materiały z obu tych

Radzieckiego: *Kartoteka „Z” Operatiwnogo sztaba „Reikhsliaiter Rozenberg”*: *Cennosti kul’turny na okkupirovannykh territoriiach Rossiji, Ukrainy i Belorussii, 1941–1942*, oprac. M.A. Boitsowij, T.A. Wasiljewa, Moskwa 1998. Trzysta ocalałych kart ERR z Litwy, Łotwy i Estonii nie dołączono do zbioru (RGWA, zesp. archiw. nr 1401k/1/75).

²⁹ LCVA, zesp. archiw. 633/3 i 24.

³⁰ Szczegóły transportu z YIVO w Wilnie oraz dane dotyczące innych żydowskich zbiorów z Litwy w sprawozdaniach ERR HAG-Ostland; raporty Pohla (2.04.1942), CDAWO, 3676/1/128, teczki 163–164; wyszczególnione pozycje hebraików z Kowna (20.04.1942); kolejny raport Pohla dotyczący YIVO (z 28.04.1942), teczki 179–193, wraz z uwagą, że do października 50 skrzyń zostało spakowanych z przeznaczeniem do wysyłki do Frankfurtu (15.10.1940), teczki 330–335. Raport specjalnej grupy operacyjnej ERR do spraw żydowskich w Wilnie „Bericht von dem Arbeitsergebnis der jüdischen Arbeitsgruppe beim Einsatzstab RR Wilna” (18.02.–8.06.1942) szczegółowo opisuje transporty z YIVO, LCVA, 633/5. Niektóre z list materiałów skonfiskowanych w Wilnie z LCVA, zesp. archiw. 633/4, są dostępne na mikrofilmie w The US Holocaust Memorial Museum (USHMM). Zob. również: E. Bramson-Alpernié (Biblioteka Narodowa Litwy) na temat materiałów YIVO, które pozostawiono na miejscu: *Das Schicksal der Dokumente des YIVO in Wilna*, w: *The Return of Looted Collections (1946–1996). An Unfinished Chapter: Proceedings of an International Symposium to Mark the 50th Anniversary of the Return of Dutch Collections from Germany*, red. F.J. Hoogewoud, E.P. Kwaadgras et al., Amsterdam 1997, s. 45–51; pozostałe teksty Bramson-Alpernié na ten temat. Sutter sugeruje, że około 70% wileńskich zbiorów żydowskich uległo zniszczeniu (op.cit., s. 226–227), ale szacunek ten nie jest udokumentowany.

³¹ Redlich raportuje transporty z Rygi (15.10.1941), CDAWO, 3676/1/128, teczki 54–55, Pohl (Dyneburg, 10.11.1941), teczki 72–74, 149 i 152; (21.03.1942); CDAWO, 1/128, teczka 149, wspomina o 17 000 księgach żydowskich, które mają być przesłane z Rygi do Frankfurtu oraz o 20 000 innych z przeznaczeniem na przemiał. Por. również raport Schäfera (z 4.12.1942), CDAWO, 3676/1/145, teczki 5 i 6. Kolejny raport

źródeł (dotyczy to również dokumentów biurowych i administracyjnych ERR) w rezultacie trafiły do YIVO w Nowym Jorku³².

Gdy nastąpiło zintensyfikowanie nalotów bombowych na Frankfurt, podjęto decyzję o skierowaniu zrabowanego żydowskiego materiału do Hungen – na przykład dwa wagony towarowe wysłano z Mińska 8 lutego 1944 roku³³. HAG-Mitte donosił, że w czerwcu odnaleziono archiwa kahału gminy żydowskiej w Mińsku za lata 1812–1917 w Archiwum Akt Dawnych miasta, jak również inne akta i dokumenty żydowskie w Archiwum Danych Statystycznych (ZAGS), wszystkie wysłane do Hohe Schule. Jeden z transportów z Białorusi dotarł do celu bez jednego z wagonów towarowych³⁴. Sam budynek IEJ we Frankfurcie został zniszczony podczas bombardowania w marcu 1944 roku, chociaż większa część zbiorów pozostała nietknięta i bezpiecznie ulokowana w piwnicach³⁵. IEJ w Hungen działała jeszcze do końca marca 1945 roku, a pracownicy, którzy pozostali do końca, zwrócili się z prośbą do wkraczających wojsk amerykańskich, aby zabezpieczyły najcenniejsze zbiory. W kwietniu amerykański oficer wywiadu³⁶, a później większa grupa przedstawicieli MSZ oceniali zbiory IEJ Hungen na 1,5–2,5 miliona tomów z żydowskich kolekcji na całym kontynencie. W ośmiu różnych budynkach Amerykanie znaleźli także srebra rytualne, materiały archiwalne i roczniki czasopism i gazet z wielu lat³⁷.

(Ryga, 19.12.1942) wymienia 25 skrzyń do wysyłki do Instytutu Żydowskiego we Frankfurcie, CDAWO, 3676/1/118, teczka 16.

³² Zob. przypis 106.

³³ Zob. „Tätigkeitsbericht für die Zeit vom 10. Februar bis 11. März 1944”, YIVO, RG 215; Langkopf (HAG-Mitte), „Monatsberichte 12.43–1.44” (Mińsk, 21.02.1944), CDAWO, 3676/1/171, teczka 347 (kopia maszynopisowa 341).

³⁴ Langkopf (HAG-Mitte), Mińsk, 6.06.1944, BAB, NS 30/160. Raporty Wundera dotyczące zagubionych wagonów towarowych z Mińska i Rzymu są odnotowane przez J. Starra, op.cit., s. 44; nie udało mi się zlokalizować dokumentu oryginalnego. Sprawozdanie Lommatzcha po kontroli w Hungen potwierdza odbiór i opracowanie judaików ze Wschodu (Racibórz, 1.09.1944), IfZ, MA, pudło 244.

³⁵ Do Rosenberga, „Bet: Brand der Hohen Schule, Aussenstelle Frankfurt a. M. infolge Luftangriffes am 22. März 1944 – Verhalten der Verwaltungsorgane” (Hungen, 27.03.1944), BAB, NS 8/266, teczki 62–72.

³⁶ Por. Robert Schoenfeld, raport z Hungen (8.04.1945), MII Team 430G, 5 Dywizja Piechoty w raporcie do zastępcy dowódcy sztabu, G–2, Raport nr 44, NACP, RG 94, pudło 6779.

³⁷ Dwustronicowe streszczenie do sprawozdania MSZ na temat Hungen sporządzone przez kapitana Roberta E. Poseya (po inspekcji 9.04.1945) zamieszczono w: „Semi-Monthly Report on MFA&A for period ending 15 April 1945”, Sztab Dowodzenia 3 dywizji U.S. Army, G–5 Section (17.04.1945), NACP, RG 331 (SHAEF),

Początkowo do Frankfurtu trafiało też wiele materiałów masońskich, chociaż nie jest jasne, ile naprawdę zostało zdeponowanych w bibliotece IEJ. Rosenberg pierwotnie planował stworzenie oddzielnego instytutu do badań nad masonerią w strukturze Hohe Schule, ale po tym, jak pozostający pod kontrolą Heinricha Himmlera Amt VII RSHA przejął większość zbiorów masońskich i zadań badawczych³⁸, zrezygnował z tego zamiaru. Chociaż w miarę rozwoju sytuacji Niemcy podpisali wiele umów z władzami francuskimi, a w szczególności z Bibliotheque Nationale, dotyczących pozostawienia materiałów masońskich we Francji, sporo z nich i tak zostało wysłanych do Niemiec³⁹. Część materiałów przeznaczono do IEJ, ale nie wszystkie tam pozostały. Wiele z tego, co wysłano do Frankfurtu z Paryża i z Holandii, ewakuowano w 1943 roku do domu myśliwskiego w Hirzenhain⁴⁰. Ta część, którą przeniesiono do RSHA

MFA&A, pudło 334; inne z zapisami sporządzonymi dla Departamentu Spraw Wewnętrznych w RG 751, pudło 19. Por. szczegółowy raport sporządzony przez kierującego pracami restytucyjnymi oficera Glenna H. Goodmana, „Rosenberg – Institut für Judenforschung, Repositories in Hungen, Oberhessen [niedatowane], NACP, RG 242, AGAR–S, nr 1454. Goodman doliczył się ponad miliona tomów, choć inni podają tę liczbę jako znacznie wyższą. Patrz także: F.J. Hoogewoud i jego opis rekonstruujący operacje IEJ w Hungen na podstawie raportów U.S. MFA&A, *Tracing Nazi Looters*, w: *Return from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution*, red. P.K. Grimsted, F.J. Hoogewoud, Leicester 2005. Por. opublikowaną broszurę informacyjną na temat wystawy w Hungen w listopadzie 2004 roku: *Geheimsache Schloss Hungen – Die Geschichte der geraubten Bücher in Hungen and Hirzenhain (1943–1946), sowie Dokumente und Bilder zur jüdischen Geschichte von Hungen und Exponate zum Heute von Juden und Freimaurer in Giessen* ([Hungen] 2004). Wystawę zmontowano ponownie w Hanowerze w związku z drugim sympozjum hanowerskim „Jüdische Büchbesitz als Raubgut“ (10–11.05.2005). Zob. katalog *AUF TRANSPORT! Deutsche Stationen 'sichergestellter' jüdischer und freimaurerischer Bibliotheken aus Frankreich und den Niederlanden (1940–1949)*, Hameln 2005.

³⁸ Por. wewnętrzne notatki służbowe i instrukcje RSHA, „Freimaurerforschungsinstitut der Hohen Schule der NSDAP“ (8.02.1941), BAB, R 58/6499, teczki 773–774, oraz notatkę Paula Dittela o RSHA Amt II A 3 (później oddzielnie Amt VII) potwierdzającą odbiór materiałów masońskich z Paryża, R 58/6499, teczka 772.

³⁹ Jak udokumentował to H.P. Rothfeder, *The ERR*, s. 24–25. Por. także F. de Lussy, *Vicissitudes des archives maçonniques françaises sous le régime de Vichy (1940–1944)*, w: *The Return of Looted Collections...*, s. 33–44.

⁴⁰ Dwuczęściowy artykuł autorstwa holenderskiego masońskiego archiwisty i bibliotekarza Everta Kwaadgrasa *Roof en recuperatie: Het lot van de verzamelingen van de Orde ten tijde van de Tweede Wereldoorlog* (cz. 1: *Voorgeschiedenis; hoe kon dit gebeuren?*, „*Thoth: Tijdschrift voor Vrijmetselaren*” 51, 2000, nr 4, s. 115–128; cz. 2: *Wat er gebeurde, en de nasleep*, „*Thoth: Tijdschrift voor Vrijmetselaren*” 51, 2000, nr 6, s. 201–231) opisuje Hirzenhain. Zob. skrócony opis w jęz. ang. także autorstwa Kwaadgrasa, *The Fate of a Special Collection: Library, Archives and Museum of the Netherlands Freemasons*,

(wraz z materiałami skonfiskowanymi przez komando Künsberg w maju i czerwcu 1940 roku), trafiła ostatecznie po wojnie do Moskwy, skąd ostatnio została restytuowana.

Pozostałe instytuty Hohe Schule

Mniejsze liczby zrabowanych książek przeznaczono do instytutów zajmujących się wyspecjalizowanymi zagadnieniami. Były to: Instytut Biologii i Doktryny Rasy (Institut für Biologie und Rassenlehre) w Stuttgarcie, później ewakuowany do Schloss Schelklingen (Wirtembergia), Instytut Studiów Religijnych (Institut für Religionswissenschaft) w Halle/Saale, Niemiecki Instytut Studiów Międzykontynentalnych i Kolonialnych (Institut für Übersee und Kolonialforschung, swego czasu Übersee Institut) w Hamburgu, Instytut Niemieckiej Sztuki Ludowej (Institut für Deutsche Volkskunde) w Monachium, następnie ewakuowany do opactwa Rein bei Graz (pięć kilometrów od Gratwein w Styrii), oraz Instytut Indogermańskiej Historii Idei (Institut für Deutsche Indogermanische Geistesgeschichte) w Monachium. Wszystkie te instytuty otrzymywały w czasie trwania wojny książki i materiały zrabowane w całej Europie⁴¹.

Biblioteka w Linzu i inni odbiorcy materiałów z ERR

Wiele książek przekazywano do rezerwowego zasobu planowanego przez Hitlera supercentrum kulturalnego, które miało powstać w Linzu w Austrii. Już w kwietniu 1941 roku dr Friedrich Wolffhardt, współpracownik Bormanna, kierował stosownymi działaniami i dysponował sporymi funduszami na zakup całych kolekcji. Począwszy od 1943 roku, większość ze zbiorów zebranych w całej Europie przeniesiono do eleganckiej Villa Castiglione w Grundlsee (Górny Dunaj). Zgodnie z ówczesną standardowo przyjmowaną polityką działania część zbiorów z Linzu umieszczono w innych okolicznych miejscowościach, zwykle w zamkach. Większość kolekcji pochodziła z Europy Zachodniej, w tym z wielu

w: *The Return of Looted Collections...*, zwłaszcza s. 122–124, oraz jego sprawozdanie z 2000 roku *A Great Waste of Time and Energy: The Seizure and Scrutiny of Masonic Documents during and after World War II*, w: *Cultural Map of Europe*, VGBIL, 20–21.04.2000, http://www.libfl.ru/restitution/conf/kwaadgras_e.html.

⁴¹ Zachowała się niewielka liczba dokumentów operacyjnych z tych instytutów, niektóre zidentyfikowano w Kijowie, inne są z dokumentami Rosenberga w Bundesarchiv oraz w CDJC w Paryżu.

znakomitych kolekcji żydowskich⁴². Dotarły także tutaj dwa transporty ze Smoleńska (jeden odnaleziony pod koniec wojny w Villa Castiglione, drugi koło Salzburga), oba z całą pewnością dostarczone Wolffhardtowi przez ERR.

Antysemickie wydawnictwo *Weltdienst*, jeszcze jedno z wielu przedsięwzięć Rosenberga, było jednym z większych docelowych odbiorców transportów książek⁴³. W wielu sprawozdaniach mowa jest także o *Staatsbibliothek* w Berlinie. Kolejnym odbiorcą był Instytut Niemieckiej Pracy na Wschodzie (IDO, *Institut für Deutsche Ostarbeit*) w Krakowie, założony pod patronatem Hansa Franka i z błogosławieństwem Heinricha Himmlera⁴⁴. Zachowały się archiwa dotyczące jednej z sekcji tego instytutu, „Badań rasy i etniczności” (*Sektion Rassen und Volkstumsforschung*), podzielonej na departamenty: antropologii, etnologii i „studiów żydowskich”. Głównym celem instytutu była dokumentacja niemieckiego osadnictwa w regionie i promowanie idei jego germanizacji. Instytut zajmował się także osiedleniem Żydów w Generalnej Guberni (np. getto tarnowskie). W związku z tym służył, jak się zdaje, jako intelektualne wsparcie programu *Ostarbeiter*, tj. przemieszczania siły roboczej z Europy Wschodniej⁴⁵.

⁴² David Roxan i Ken Wanstall opisują rolę, jaką odegrał Wolffhardt w bibliotece w Linzu, w *The Jackdaw of Linz: The Story of Hitler's Art Thefts*, London [1964], s. 177–178.

⁴³ Co można wywnioskować, biorąc pod uwagę liczbę skrzyń kierowanych właśnie tam. Jest to udokumentowane w kwartalnym sprawozdaniu za lipiec–wrzesień 1943 „*Unterlagen für den Vierteljahresbericht (1.7.1943 bis 30.9.1943)*”; jedna kopia znajduje się w NIOD, w dokumentach Rosenberga, inna w *Institute für Zeitgeschichte (IfZ)*, wykonana prawdopodobnie z mikrofilmu amerykańskiego. Te same wielkości liczb dotyczące *Weltdienst* pojawiają się w sprawozdaniu kwartalnym: Wunder, „*Arbeitsbericht der Abteilung Erfassung und Sichtung für die Zeit vom 1.7.–30.9.1943*” (*Ratibor*, 7.10.1943) w tym samym zbiorze.

⁴⁴ Notatka służbowa z 1940 roku, BAB, NS 8/217, sugeruje, że Leibbrandt odegrał szczególną rolę w tworzeniu i nadaniu zamierzonego kształtu współpracy z *Hohe Schule*.

⁴⁵ Zob. M. Weinreich, op.cit., s. 95–97. *The Smithsonian Museum of Natural History* nabyło wiele dokumentów i materiałów z tych fragmentów, które zostały przechwycone przez USA po wojnie; trochę map i innego materiału dotarło w inne miejsca. Gretchen E. Schafft i Gerhard Zeidler, w nieopublikowanej pomocy archiwalnej *Register of Materials of the Institut für Deutsche Ostarbeit* (Waszyngton 1998), opisują je w *The Smithsonian*. Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (zespół 113) przechowuje dodatkowe rejestry z Krakowa; pełne kopie są dostępne na mikrofilmach w USHMM, RG–15.010. Dokumenty i rejestry z Instytutu für Deutsche Ostarbeit, Kraków, 1942–1944 (siedem szpul). Instytut został ewakuowany z Krakowa do *Schloss Miltach* i *Schloss Zandt* w Bawarii w lipcu i sierpniu 1944 roku, gdzie później

ERR był jedną z kilku agencji przejmujących z okupowanych terytoriów literaturę techniczną i naukową. Zwiadowcy z US Army odnaleźli w Gera (Turyngia) 250 skrzyń pełnych sowieckiej literatury technicznej i naukowej, współczesnej i XIX-wiecznej, z której wiele egzemplarzy bez wątpienia było wcześniej zrabowanych przez ERR. Zdecydowana większość tytułów została restytuowana do krajów pochodzenia przez Offenbach Archival Depot (OAD), podobnie jak większość zawartości 150 skrzyń ukraińskiego materiału meteorologicznego odnalezionych w Staffelstein w Bawarii. A jednak nie wszystkie materiały naukowe zrabowane przez ERR, które odnaleziono po wojnie na Zachodzie, wróciły do domu. Specjaliści usunęli dużą ilość materiału dotyczącego eksploracji jaskiń, pochodzącego z jednej z ostatnich Rosenbergońskich kryjówek w Schloss Banz (niedaleko Bambergu w Bawarii). Większość tego materiału poddano ewaluacji i opracowaniu w centrach dokumentacyjnych US Army, a następnie wysłano do Stanów Zjednoczonych. Pomieszczenie kryjące zrabowany materiał geologiczny znaleziono w kopalni potażu w Heringen/Werra w Hesji. Materiał ten – 23 000 jednostek – jest nadal przetrzymywany przez US Geological Survey, amerykańską agencję naukowo-badawczą zajmującą się problemami z zakresu nauk o Ziemi. Kolekcja składa się z niemieckich, polskich i rosyjskich książek, map i sprawozdań, chociaż, jak się zdaje, w okresie wojennym część z nich została przejęta raczej przez jakąś jednostkę geologiczną Wehrmachtu niż przez ERR⁴⁶.

RSHA i współzawodnictwo o łupy wojenne wcześniej zajęte przez ERR

W 1950 roku Joshua Starr słusznie zauważył: „Oślawiony i wychwalany instytut frankfurcki został zdystansowany przez mało znaną i pozostającą poza szumną i «fachowo» brzmiącą nazwą bibliotekę Głównego Biura Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA) założoną na kilka lat przed wybuchem wojny”. Podczas gdy sprawozdanie Pohla dotyczące instytutu we Frankfurcie z wiosny 1943 roku przedwcześnie przechwała się nabyciem

Amerykanie odnaleźli zbiory i przesłuchali pracowników; zob. NACP, RG 260, AHC, pudło 471. Na temat prac antropologicznych IDO zob. G.E. Schafft, *From Racism to Genocide: Anthropology in the Third Reich*, Urbana 2004, część opracowania oparta jest na archiwach IDO.

⁴⁶ W tym ostatnim przypadku R. Lee Hadden badał tzw. kolekcję Heringena i był uprzejmy podzielić się ze mną abstraktem artykułu, który przygotowuje do publikacji po sprawozdaniu z 2003 roku dla Amerykańskiego Towarzystwa Geologicznego. Abstrakt ten jest dostępny pod adresem: http://gsa.confex.com/gsa/2003AM/finalprogram/abstract_64921.htm.

pół miliona tomów dla swoich zbiorów, RSHA Amt VII „zebrało dwa miliony lub więcej, głównie z zakresu religii, wolnomularstwa, marksizmu i studiów żydowskich”⁴⁷. Zlikwidowana loża masońska w Berlinie (Emserstr. 12), która została przejęta na centralę Gestapo w 1936 roku, najpierw przechowywała obszerną ilość skonfiskowanego materiału masońskiego i żydowskiego, zbieranego przez SD Hauptamt w piwnicach. Centralizacja zbiorów żydowskich w Berlinie została przyspieszona po aneksji Austrii i Kraju Sudeckiego w 1938 roku, a szczególnie po „kryształowej nocy” z listopada tego samego roku. SD Hauptamt potrzebował więcej przestrzeni i stąd część biblioteki zdecydowano się przechowywać w budynku drugiej skonfiskowanej loży masońskiej przy Eisenacherstr. 12⁴⁸. Podczas gdy pewne kategorie zbiorów książek zostały po prostu spalone, a innych pozbyto się jako makulatury, do wiosny 1939 roku biblioteka żydowska szczyła się już posiadaniem 300 000 tomów w swoich zbiorach⁴⁹. Patronat Himmlera okazał się silniejszy niż Rosenberga i żadne z judaików nie zostało przekazane do IEJ.

RSHA nigdy nie udało się rozwinąć w pełni funkcjonującej biblioteki. Publikacja powojennych sprawozdań jednego z żydowskich bibliotekarzy, robotników przymusowych, dra Ernasta Grumacha, pozwoliła rzucić nieco światła na bibliotekę Amt VII, przynajmniej na tę część zbiorów, przy której pracował⁵⁰. Ostatnie ustalenia Wernera Schroedera przynoszą

⁴⁷ J. Starr, op.cit., s. 45–46. Opracowanie Starra opiera się na wywiadach przeprowadzonych z osobami, którym udało się przeżyć operacje RSHA, w tym z drem Erntem Grumachem.

⁴⁸ Raporty dotyczące przejęcia budynku z firmą Rosenthal jako likwidatorem (13.04.1938) znajdują się w RGWA, 500k/3/367, teczki 11–13.

⁴⁹ Zob. kilka raportów z wiosny 1939 roku, w tym „Aktennotiz: Juden-Bibliotheken” (20.05.1939), BAB, R 58/6424 II, teczka 367; „Berichte. Zentralisierung der Judenbibliotheken”, teczki 371–373; „Berichte. Räumliche Unterbringung der Judenbibliotheken”, zainicjowane przez Paula Dittela (17.06.1939), BAB, R 58/6424 II, teczki 312–315. Dokumenty te, ostatnio odkryte, uaktualniają mój opis w P.K. Grimsted, *Twice Plundered or 'Twice Saved'? Identifying Russia's 'Trophy' Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt*, „Holocaust and Genocide Studies” 15, 2001, nr 2.

⁵⁰ Dr. Ernst Grumach (1902–1967), były wykładowca Wydziału Filologii Klasycznej na Uniwersytecie w Królewcu, sporządził po wojnie raport dotyczący operacji RSHA związanych z bibliotekami żydowskimi i warunków pracy (w nawiązaniu do powojennych roszczeń wobec rządu niemieckiego), opublikowany (w jęz. niem. i ang.) przez D. Schidorsky'ego w *Confiscation of Libraries and Assignments to Forced Labor: Two Documents of the Holocaust*, „Libraries and Culture” 33, 1998, nr 4, s. 347–388. Wstęp autorstwa Schidorsky'ego oraz bardzo pomocne przypisy dostarczają właściwego kontekstu. Alternatywne tłumaczenie na język angielski dołączono do raportu Koppel S. Pinson; niepodpisany maszynopis znajduje się w archiwach OAD: „Report

jeszcze więcej nowych danych⁵¹. Jednak pełna historia biblioteki, jej ewakuacja w 1943 roku do Theresienstadt (Terezina) i do czterech zamków w Sudetach czy powojenne rozproszenie zbiorów nadal wymagają dokładnych badań.

Podczas gdy Hohe Schule i inni odbiorcy z ERR zachowali priorytet dla książek skonfiskowanych przez ERR, komanda Rosenberga musiała zmierzyć się z poważną presją wywieraną przez Amt VII, aby przekazywać zagrabione archiwa, w szczególności materiały dotyczące francuskich, holenderskich i belgijskich list konfiskacyjnych, „bibliotekom żydowskim”, o których wspomniałam wcześniej. Dowody na to swoiste współzawodnictwo pojawiają się w wojennych raportach dotyczących grabieży w wielu krajach. Lwia część skonfiskowanego materiału z archiwów masonskich w Europie trafiała do RSHA, większość ewakuowano do różnych miejsc na Śląsku, gdzie zostały następnie odnalezione przez wojska sowieckie. Prawie wszystkie trafiły później do Moskwy i, na polecenie Lawrientija Berii, 28 wagonów towarowych do ściśle tajnego Archiwum Specjalnego, do CGOA (dziś część RGWA). Część książek masonskich z innego śląskiego ośrodka Amt VII w Schlesiensee trafiła do zbiorów specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu⁵².

Jak wspomniano, IEJ otrzymywała większość hebraików ze wschodniej Ukrainy i Białorusi. ERR także zagarniał główne kolekcje z krajów bałtyckich, szczególnie z Litwy, sytuacja zaogniła się jednak do 1942 roku, kiedy RSHA zaczęło nalegać, by to właśnie do nich przekazywać większe zbiory referencyjne. Do tego czasu sporo z najważniejszych

on Confiscation and Treatment of the Former Jewish Libraries by the Gestapo from 1933–1945”, NARA, RG 260 (OMGUS), Property Division, AHC, OAD, pudło 250. Zob. także D. Schidorsky, *Das Schicksal jüdischer Bibliotheken im Dritten Reich*, w: *Bibliotheken während des Nationalsozialismus*, red. P. Vodosek, M. Komorowski, t. 2, Wiesbaden 1989 (1992), s. 189–222.

⁵¹ W. Schroeder, *Strukturen des Bücherraubs: Die Bibliotheken des RSHA: Aufbau und Verblieb*, „Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie” 51, 2004, nr 5–6, s. 316–324; idem, *Die Bibliotheken des RSHA: Aufbau und Verblieb*, http://www.initiativefortbildung.de/pdf/provenienz_schroeder.pdf; idem, „Bestandsaufbau durch Plünderung”: *Jüdische Bibliotheken im Reichssicherheitshauptamt*, prezentacja autora podczas konferencji w Wiedniu w kwietniu 2003 roku. Zob. także E.M. Yavnai, *Jewish Cultural Property and Its Postwar Recovery*, w: *Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945: New Sources and Perspectives. Symposium Proceedings*, Washington 2002; Yavnai koncentruje się na książkach z biblioteki RSHA, które koniec wojny zastał w Czechosłowacji.

⁵² Zob. P.K. Grimsted, *Twice Plundered or “Twice Saved”?...; zaktualizowane wydanie rosyjskie wspomina również restytucje do Francji, Belgii i Holandii, opisane szczegółowo w mającym się ukazać *Return from Russia*.*

zbiorów żydowskich na Zachodzie już zostało skonfiskowanych. Choć ERR uważał, że ma wszelkie pełnomocnictwa od Führera co do przejmowania zbiorów żydowskich na okupowanych terenach Związku Radzieckiego, często musiał korzystać z pomocy SD i urzędu bezpieczeństwa przy dokonywaniu rzeczonych konfiskat. Historia konfiskaty prywatnej biblioteki żydowskiego lekarza i bibliofila Juliusa Genssa (1887–1957) w Tallinnie (Reval) w styczniu i lutym 1942 roku dobrze to ilustruje. Po konfiskacie dr Paul Dittel, który kierował Amt VII w Berlinie, zgodził się przekazać ERR tylko dublety z kolekcji⁵³. W związku z tym Wolfgang Ebeling z ERR zgłosił protest do szefa Amt VII Franza Alfreda Sixa już pod koniec stycznia, zwracając uwagę na fakt, że biblioteka Genssa (ponad 6000 tomów wraz z katalogiem) została skonfiskowana przez SD właśnie na prośbę i w imieniu ERR. W następstwie gwałtownej wymiany szorstkich telegramów ERR ostatecznie odniósł zwycięstwo⁵⁴. Wiadomo, że zbiory biblioteki zostały wysłane do Raciborza, ponieważ w listopadzie 1944 roku ERR potwierdził złożenie „skrzyń z biblioteką Genssa i książek z Rygi” w koszarach w Pszczynie (Pless)⁵⁵. Dwa tygodnie później tych 61 skrzyń w przygotowywanej ewakuacji zostało uznanych za priorytetowe⁵⁶.

Spór między Rosenbergiem i Himmlerem był już nieskrywany i oczywisty od wczesnych miesięcy 1939 roku. W lipcu 1940 roku Rosenberg skarżył się, że Himmler nadużywa swojej władzy i nie docenia misji, jaką on ma do wykonania⁵⁷. W procesie norymberskim Rosenberg tłumaczył, że według wcześniejszej umowy i ustaleń „policja miała zatrzymywać

⁵³ Notatka służbowa sporządzona przez Dittela (9.01.1942), BAB, R 58/7148, teczka 15–15v (mikrofilm: USHMM, RG–15007M, 362/148). Szczegóły dotyczące kolekcji Genssa w: P.K. Grimsted, *The Road to Minsk for Western Trophy Books*, „Libraries and Culture” 30, 2004, nr 4, s. 363, 375.

⁵⁴ Ebling do Sixa (23.01.1942), BAB, R 58/7401, teczka (mikrofilm: RG–15007M) USHMM, 362/401, teczka 10–10v (mikrofilm: USHMM, RG–15007M, 362/401); Braune do SD Reval (27.02.1942), ibidem, teczka 27. Telegram podaje, że biblioteka nadeszła z SD/SIPO (26.02.1942), teczka 34. SD Reval do Braune (28.02.1942), USHMM, 362/148, teczka 34.

⁵⁵ Miesięczne sprawozdanie ERR (listopadowe) sporządzone przez Müllera (Pless, 1.12.1944), BAB, NS 30/55.

⁵⁶ Raport Lommatzcha (Racibórz, 13.12.1944), BAB, NS 30/50. W tym momencie lista przedmiotów, które miały zostać przesłane do Karlsbadu, obejmowała bibliotekę Genssa. Żołnierze Armii Czerwonej odnaleźli je na stacji kolejowej w Pszczynie (Pless) w lutym 1945 roku, w tym większość archiwum smoleńskiej partii komunistycznej.

⁵⁷ Zob. list Himmlera do Rosenberga (31.01.1939) oraz Rosenberga do ministra spraw wewnętrznych Fricka (2.07.1940), CDJC, CXLV–515.

tylko takie książki i materiały, które były w jej bezpośrednim zainteresowaniu, podczas kiedy mojej jednostce miała przypadać cała reszta”⁵⁸. W innych przypadkach jednak RSHA zatrzymywała przynajmniej część z konfiskowanego materiału, tak jak we wrześniu 1942 roku, kiedy przedstawiciel Amt VII pojechał do Rygi, „aby przygotować wysyłkę skonfiskowanych książek z Dorpatu (Tartu) i Rewala”⁵⁹, które już znajdowały się w rękach SD.

Grabież na froncie wschodnim

Poszukiwania dowodów wielowiekowej obecności germańskiej na Wschodzie były jeszcze innym czynnikiem decydującym o doborze grabionego materiału. Tak jak symboliczne Fontanna Neptuna z Peterhof i Bursztynowa Komnata z Carskiego Sioła – obie wykonane ręką niemieckiego rzemieślnika w wieku XVIII – archiwa były również niezmiernie ważne. Na Ukrainie najcenniejszymi zdobyczami według Georga Wintera były średniowieczne księgi miejskie przyznające lokacje na prawie magdeburskim miastom na ziemiach Ukrainy za czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów, odnajdywane w lokalnych sądach i miejskich rejestrach sięgających początków wieku XVI. Nazistowscy naukowcy powołali do życia Instytut Studiów Prawa Magdeburskiego w Magdeburgu, który miał uzasadniać terytorialne prawa i żądania niemieckie⁶⁰. Kolejną sprawą priorytetową były archiwa miejscowych społeczności niemieckich, projekt prowadzony przez Georga Leibbrandta i Sonderkommando kierowane przez Karla Stumppa pod auspicjami RmbO. Projekt był również połączony z programem identyfikacji volksdeutschów i przygotowywaniem niewolniczej siły roboczej na potrzeby Rzeszy

⁵⁸ Pełne tłumaczenie angielskie protokołu z przesłuchania Rosenberga, wraz z podsumowaniami i analizami, w archiwach brytyjskich IMT w Imperial War Museum, FO 645, pudło 160.

⁵⁹ Notatki służbowe SD Ryga (17–30.09.1942), BAB, R 58/7148, teczki 44 i 49 (mikrofilm: USHMM, RG–15007M, 362/148).

⁶⁰ Więcej na temat operacji, które obejmowały działania w kijowskim Archiwum Akt Dawnych, w: P.K. Grimsted, *Dolia Kijwskiego Centralnogo Archiwu Dawnich Aktiw: Potrijna tragedija – nyszczennia, pochrauwanija, propagandy*, „Archivy Ukrainy” 4–6, 2003, s. 47–76 (wersja elektroniczna: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Archives>; wersja ang.: *The Fate of the Kyiv Central Archive of Early Acts: A Triple Tragedy of Destruction, Plunder, and Propaganda*, „Canadian Journal of Ukrainian Studies” 29, 2004, nr 1–2. W szczególności *Korpus machdeburzkich hramot ukrainskim mistam: Dwa projekty wydan’ 20–x–40–x rokov XX stolittia*, zebrali W. Andrejtsew, W. Uljanowskyj, W. Korotkij, Kijów 2000.

w ramach programu *Ostarbeiter*⁶¹. W zamyśle jednak takie archiwalne znaleziska zawsze przeznaczone były przede wszystkim dla archiwum Rzeszy – *Reichsarchiv*.

Archiwa partii komunistycznej znajdowały się na pierwszym miejscu listy materiałów poszukiwanych przez sekcję badań antybolszewickich w ERR, włączywszy w to archiwa, które zostały splądrowane w Dniepropietrowsku, Kirowogradzie, a szczególnie w Smoleńsku. Sowieckie plakaty propagandowe, eksponaty z muzeów antyreligijnych, socrealistyczne obrazy i filmy również podlegały konfiskacie. ERR rozbudował obszerną kolekcję fotografii, po części zagrabioną, po części stworzoną przez pracowników ERR. Należy pamiętać o tym, że ERR należał do całej sieci pseudonaukowych i propagandowych agencji – często zresztą współzawodniczących ze sobą. Działania ERR były bardziej zorientowane na promowanie ideologii populistycznej, czego dowodem jest brak naukowców i badaczy o poważnym dorobku naukowym w szeregach jej pracowników. Jednostki specjalne do prowadzenia analizy ruchu komunistycznego i przygotowywania działań propagandowych przeciwko sowieckiej ideologii zostały założone w Berlinie jeszcze przed powołaniem ERR. Instytut Wansee zajmował się poważnymi badaniami wywiadowczymi dotyczącymi Europy Wschodniej. Do bardziej znaczących zaangażowanych instytutów należy też Instytut Wschodnioeuropejski we Wrocławiu (Institut Osteuropa, Breslau). Zachowały się dowody na to, że ERR wymieniał książki z tym instytutem, szczególnie po przeprowadzce *Ostbücherei* do Raciborza⁶². Operacje HAG na terenie Związku Radzieckiego również otrzymywały wsparcie w postaci realizacji konkretnych zamówień na dzieła propagandowe⁶³.

Po Stalingradzie Rosenberg musiał stawić czoła presji wywieranej na niego w sprawie ukrócenia wielu działań *Hohe Schule* na Zachodzie jako

⁶¹ Badania nie zawsze zestawiają te dwa elementy, zob. E.J. Schmaltz, S.D. Sinner, *The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpp in Ukraine, and Its North American Legacy*, „*Holocaust and Genocide Studies*” 14, 2000, nr 1.

⁶² Dowody wskazują na to, że w 1944 roku rozważano w *Hohe Schule* powstanie „instytutu antybolszewizmu”. Zob. „*Begründung eines Institutes zur Erforschung des Bolschewismus*” oraz protokół sporządzony podczas spotkania Utikala, Härtle i Wagnera, podpisany przez Köppena (6.06.1944), BAB, NS 8/132; dodatkowa dokumentacja w NS 8/241.

⁶³ Lista programów badawczych wykonywanych lub planowanych na Ukrainie w okólnikowym sprawozdaniu HAG-Ukraine – „*Rundschreiben*”, nr 9/43 (Kijów, 23.03.1943), podpisanym przez Antona, CDAWO, 3676/1/26a, teczki 204–218. Odpowiednie programy badawcze na Litwie znajdują się w dodatku do miesięcznego sprawozdania HAG-Osten za listopad 1943 (Wilno, listopad 1943), CDAWO, 3676/1/171, teczka 185.

części Goebelsowskich przygotowań do „wojny totalnej”. Rosenberg stał się również ofiarą innych wysiłków mających na celu podcięcie lub wykoślenie operacji ERR. Chociaż ERR rzeczywiście połuźnił kontrolę nad przejętymi dziełami sztuki na rzecz innych nazistowskich koneserów sztuki, to należące do Rosenberga IEJ i ZBHS (w Austrii) nadal kontynuowały swoje działania. Nawet po wycofaniu się do Frauenberg (w Styrii) w Austrii Sonderkommando Osten, wraz z HAG-Ukraine i HAG-Mitte, nadal opracowywało listy pism, tłumaczeń i studiów podjętych na tematy ukraińskie⁶⁴. Jak zostało wyjaśnione w liście okólnym do komanda Rosenberga w lipcu 1943 roku, „istnieje potrzeba, aby Niemcy wiedzieli więcej o bolszewizmie, aby móc z nim walczyć”⁶⁵. ERR przyspieszył ewakuację najcenniejszych zbiorów w celu zasilenia innych swoich bibliotek naukowych wspierających walkę z bolszewizmem i uchronienia ich przed zniszczeniem w toczących się walkach.

Ostbücherei

W samym sercu antykomunistycznych studiów naukowych ERR znajdowało się tzw. Ostbücherei Rosenberg, specjalna biblioteka, która została założona w Berlinie (Getraudenstr.) na długo przed początkiem wojny na Wschodzie i której celem było gromadzenie materiałów służących studiom nad Europą Wschodnią i Związkiem Radzieckim. W trakcie przygotowań do wojny nazisci gromadzili książki i czasopisma dotyczące Europy Wschodniej i komunizmu w Europie Zachodniej. Do jesieni 1940 roku ponad 100 000 tomów z biblioteki Turgieniewa, najważniejszych rosyjskich emigracyjnych zbiorów w Paryżu, zostało skonfiskowanych przez tajną policję dla ERR⁶⁶. W tym samym czasie nazisci zajęli 15 000 książek, map, fotografii i eksponatów muzealnych z biblioteki im. S. Petlury⁶⁷. Właśnie ta konkretna operacja została przygotowana organizacyjnie przez

⁶⁴ Sprawozdanie ERR Sonderkommando Osten liczące 55 stron (Frauenberg, 22.01.1945), BAB, NS 30/211(x), podpisane przez Rudolfa Prokscha, Stabseinsatzführera odpowiedzialnego za specjalne komando „Wschód”, zawierające również uzupełnione raporty HAG-Ukraine i raporty z Białegostoku (9.03.1944 i 1.06.1944).

⁶⁵ Will do Utikala (21.06.1943), CDAWO, 3676/1/22, teczki 79–81. Zob. także przesłuchanie Rosenberga (29.09.1945), *Nazi Conspiracy and Aggression...*, dodatek B, s. 347.

⁶⁶ Zob. P.K. Grimsted, *The Odyssey of the Turgenev Library from Paris, 1940–2002: Books as Victims and Trophies of War*, Amsterdam 2003; „IISG Research Papers” nr 42 (wersja elektroniczna: <http://www.iisg.nl/publications/respap42.pdf>).

⁶⁷ Potwierdzone w notatce służbowej Zipfela, CDAWO, 3206/5/26, teczka 22; materiał archiwalny przejęty został później.

Leibbrandta, a jej celem było dostarczenie materiału referencyjnego – biuro sprowadziło nawet emigracyjnego ukraińskiego bibliotekarza, aby pomógł w ponownym uruchomieniu relokowanej biblioteki w Berlinie. Niestety, kiedy specjaliści orzekli, że nie przedstawia on już dla nich większej wartości, został odesłany z powrotem, a zbiory przekazano do Ostbücherei, gdzie pozostały do końca wojny razem ze zbiorami zrabowanymi z biblioteki Turgieniewa⁶⁸. Czeska Biblioteka w Paryżu również została skonfiskowana, podobnie jak kilka innych prywatnych kolekcji będących w posiadaniu emigrantów rosyjskich czy księgarń słowiańskich w Paryżu i Brukseli. Ostbücherei nadal pomyślnie rozwijano przez całe lato 1943 roku, wzbogacając jej zbiory o zachodnioeuropejską literaturę poświęconą Europie Wschodniej.

W następstwie okupacji krajów bałtyckich utworzono duże repozytorium dla Ostbücherei w Rydze. Do roku 1942 posiadało ono ponad 200 000 tomów, z których wiele było kolejno przesyłanych do Berlina. W czasie pierwszych lat wojny siły Rosenberga przejęły dla Ostbücherei ponad pół miliona książek z bibliotek i jeszcze więcej czasopism i gazet z okupowanych części Związku Radzieckiego. W maju i czerwcu 1943 roku, na krótko przed ewakuacją Ostbücherei, dr Hans Müller, ówczesny dyrektor HAG-Mitte w Mińsku, podsumował zbiory książek i czasopism zwiezionych razem do Ostbücherei⁶⁹. Kolekcje 6000 tomów trockianów

⁶⁸ BAB, NS 30/53, teczka 234–234v. Wstępny depozyt w MSZ w Berlinie oraz przeniesienie bibliotekarza Iwana Rudysziwa są potwierdzone w opisie Rudysziwa (sporządzonym w Berlinie) „Ukraińska biblioteka imeni Symona Petliury w Paryżu”, CDAWO, 4362/1/5, teczka 4–4v, oraz w sprawozdaniu jego autorstwa sporządzonym dla rady bibliotecznej po powrocie do Paryża w grudniu 1942 roku. Zob. P.K. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic (UNR) during World War II* [cz. 1], „Harvard Ukrainian Studies” 22, 1999.

⁶⁹ Raport Hermanna Lommatzsha (koniec kwietnia, maj 1943), liczący 18 stron, podaje ogólny plan; oryginalna kopia maszynopisu wraz z listem przewodnim Zeissa do HAG-Frankreich (3.06.1943) jest w NS 30/55; kopie rozesłano także z listem przewodnim dra Willa (Berlin, około 10.05.1943) do HAG-Ostland, HAG-Mitte oraz HAG-Ukraine, BAB, NS 30/163(cc). Wcześniejsza podpisana kopia z odręcznymi poprawkami znajduje się w CDAWO, 3676/1/213, teczki 128–146 (opublikowana w re-princie i z tłumaczeniem w jęz. ukraińskim w: *Biblioteki Kijewa*, s. 722–759). Raporty dra Müllera (Mińsk, 8 i 24.05.1943) są w tej samej kartotece NS 30/163, wraz z podsumowaniem sporządzonym przez Lommatzsha (Wilno, 8.05.1943). Inny plan koncepcji Lommatzsha dotyczący organizacji i materiałów *Ostbücherei*, „Arbeitsplan für die Ergänzung der Ostbücherei” (Berlin, 2.06.1943, 8 stron), jest w NS 30/55. Por. wstępne raporty Lommatzsha o tym samym tytule (Kijów, 6.04.1944), BAB, NS 30/163 (kopia maszynopisowa), teczki 35–45, oraz raport dotyczący organizacji katalogów kartkowych (z 1000 tytułów na sufladkę) sporządzony przez Lommatzsha (4 strony). Dodatkowe kopie znajdują się w CDAWO, tak jak wskazano, w *Biblioteki Kijewa*.

i 4000 tomów literatury ogólnej zostało wyekspediowanych z Kijowa we wrześniu 1942 roku; początkowo 19 000 tytułów, a potem jeszcze kolejne 22 000 tomów nadesłano z Rygi, wraz z kartkami katalogowymi z katalogów alfabetycznego i przedmiotowego; najpierw 2000, a później jeszcze 3000 książek przetransportowano z Kowna; wreszcie, 6000 broszur nadesłano z Woroszyłowgradu – by wymienić tylko kilka przykładów. Praca w terenie oraz przygotowania do wysyłek z różnych miejsc były już dobrze zaawansowane⁷⁰. Rok później, w lipcu 1943 roku, przesłano 80 000 książek z Mińska, które dały początek odrębnej jednostce bibliotecznej – tzw. Bibliotece Białoruskiej (Weissruthenischer Bücherei). Dodatkowe 35 000–40 000 książek wraz z 2000 czasopismami wysłano w tym samym czasie ze Smoleńska. Wiosną roku 1943 jeden z głównych organizatorów bibliotek ERR, Herbert Lommatzsch, planował stworzenie wielorakich zorientowanych na materiał lokalny (regionalny) kolekcji funkcjonujących jako podsekcje Ostbücherei⁷¹.

ERR w Raciborzu

Przygotowania na Śląsku

W następstwie fali nalotów na Berlin wiosną 1943 roku zdecydowano o przesunięciu różnych jednostek ERR na Śląsk, będący wtedy częścią Rzeszy. Kilka z nich, w tym Oddział II (Badania Naukowe i Analiza), przeniesiono do miejscowości leżącej stosunkowo na uboczu, tj. do Raciborza nad Odrą (niem. Ratibor), 80 kilometrów na południowy zachód od Katowic⁷². Racibórz był dogodnie usytuowany, przy głównej linii ko-

⁷⁰ ERR Stabsführung, sprawozdanie kwartalne, 1.07.–30.09.1942 (Berlin, 9.10.1942), CDJC, CXLI-147, teczki 3–5 (odwołania do zbioru dokumentów Rosenberga, kopie dokumentów użytych na procesie norymberskim, trochę oryginałów). Zob. także sprawozdanie ERR (5.06.1943), BAB, NS 30/163. Wzmianki nawiązujące do wcześniejszego sprawozdania wrześniowego z 1942 roku, podające stan zbiorów zgodny z sierpniem. Zob. także: plan Lommatzscha dotyczący działań wstępnych w Kijowie przygotowujących powstanie Ostbücherei (6.04.1943), BAB, NS 30, teczki 35–45, a także w CDAWO, 3676/1/213, teczki 166–171. Zob. dodatkowo sprawozdania z lata 1943 roku w CDAWO, 3676/1/213, zwłaszcza teczki 3, 36, 65–71, 74–75, 82–84, 95–96, 108–111.

⁷¹ Sprawozdanie ERR (2.06.1943), BAB, NS 30/163.

⁷² Zob. P.J. Newerla, *Ratibor einst und jetzt*, Racibórz 1998 (spolszczone w: *Opowieści o dawnym Raciborzu*, 1996); H. Weczerka, *Schlesian*, Stuttgart 1977, s. 426–430. Przydatny przedwojenny plan miasta w: F.R. Barran, *Städte-Atlas Schlesien*, Leer 1993, s. 210–212; *Racibórz na dawnej pocztówce/Ratibor o/s auf der alten Postkarte*, Opole 1998. Wydawnictwo albumowe: *Racibórz wczoraj i dziś*, Racibórz 1998. Krótka historia miasta: H. Weczerka, *Ratibor (Racibórz)*, w: *Schlesien: Handbuch der historischen Stätten*,

lejowej Berlin – Breslau (Wrocław) – Oderberg – Wiedeń oraz Berlin – Breslau – Kraków. Do końca maja 1943 roku biuro ERR już tam działało, w budynku, w którym znajdował się miejscowy bank (Oberwallstr. 25)⁷³. Czujka grupy specjalnej, składająca się z czterech osób, pod kierownictwem Herberta Lommatzscha, wyjechała z Berlina w połowie sierpnia i do końca miesiąca zajęła się wyszukiwaniem kwater dla 20 osób. M-Aktion w Paryżu wysłało pięć wagonów pełnych mebli, a najważniejsze materiały z Berlina dotarły na miejsce w dziesięciu wagonach. Do Raciborza dotarło 6000 skrzyń – Odrą barkami do Cosel Hafen (Kędzierzyn-Koźle), skąd 70 wagonów towarowych przewiozło je do Raciborza⁷⁴. Już na początku września niektóre wydziały i sekcje wykonywały swoje regularne obowiązki⁷⁵.

Działania ewakuacyjne wzmożyły się po tym, jak centrala ERR (Bismarckstr. 1) została zbombardowana późnym listopadem 1943 roku – zniszczono dużą część archiwum administracyjnego (ERR Stabsfuehrung) oraz inne materiały⁷⁶. Stało się absolutnie oczywiste, że w Berlinie nie jest już bezpiecznie, choć transporty docierały tam jeszcze w marcu 1944 roku. Część operacji ERR (szczególnie dotyczących dzieł sztuki) przeniesiono do zamku Kogel w rejonie górnego Dunaju na granicy czesko-au-

Stuttgart 1977, s. 426–430. Zob. także L. Szaraniec, *Górny Śląsk, Małopolska południowo-zachodnia, północno-zachodnia, Śląsk Opawski, Dolny Śląsk: Zabytkowe ośrodki miejskie*, Katowice 1992), s. 305–313. Współczesna regionalna literatura nie wspomina o wojennej obecności ERR na tym terenie. Po raz pierwszy odwiedziłam Racibórz z ukraińskimi kolegami w 1991 roku. Jestem wdzięczna prof. Wojciechowi Kowalskiemu (obecnie ambasador ds. restytucji w polskim MSZ) za pomoc w przygotowaniu mojej dłuższej wizyty w Raciborzu z Willemem de Vries w 1999 roku oraz dyrektorowi muzeum, a także jego pracownikom za pomoc w zlokalizowaniu różnych budynków w mieście, wspomnianych w dokumentach ERR, oraz za dostarczenie wielu fotografii.

⁷³ Raport ERR (24.05.1943), BAB, NS 30/163. Zob. lista planowanych regionalnych kolekcji w sprawozdaniu Lommatzscha „Landbücherein” (Berlin, 24.03.1945) i (w odniesieniu do czasopism) „Erfassung der Zeitschriften” w tym samym zbiorze dokumentów.

⁷⁴ Notatka służbowa Lommatzscha (26.08.1943), CDAWO, 3676/1/16,teczka 170–171v. Por. pozostałą korespondencję i instrukcje dotyczące planowanego przedsięwzięcia – 3676/1/16,teczki 144–171, w tym dotyczące transportu 6000 skrzyń – 3676/1/17,teczki 90–108, 116–120, oraz list bagażowych (5.08.1943), 3676/2/19,teczki 1–1v i 2–5. Por. także raport (30.08.1945) w BAB, NS 30/39.

⁷⁵ Lommatzsch, „Akttenotiz” (Racibórz, 4.09.1943), CDAWO, 3676/1/16,teczki 144–171; notatki dotyczące zbiorów wysłanych do różnych budynków (10.09.1943), 3676/2/23,teczki 50–53 (kopia – 3676/2/22,teczki 49–52).

⁷⁶ Zniszczenia z 22 listopada 1943 roku objęły część archiwum administracyjnego ERR, raport ERR: CDJC, CXXIXa, 15.

striackiej. Od tego czasu tylko trzon centrali ERR i kancelaria Rosenberga pozostały w Berlinie.

Nowa centrala (Dienststelle des ERR) w Raciborzu została umieszczona w klasztorze franciszkańskim (Sudetenstr. 27) po drugiej stronie Odry i z dala od centrum. Także tam znajdowało się specjalne biuro ds. volksdeutschów (Volksdeutscher Mittelstele)⁷⁷. Leżące w sąsiedztwie budynki koszar wojskowych (Sudetenstr. 24) posłużyły za obiekty magazynowe i biura dla pracowników Ostbücherei. Wydziały dramatu (Amt Dramaturgie) i teatru (Amt Theater) oraz główne biuro ds. badań literackich (Hauptamt Schrifttumspflege) umieszczono w wybranych pokojach szesnastopokojowej byłej biblioteki prowincjonalnej (Turmstr. 3/5). Również tam znalazło się miejsce dla Specjalnego Sztabu Wschodniego (Sonderstabes Osten). W miejscowym magazynie uruchomiono kino (Strasse der S.A., 26), gdzie jeszcze dodatkowo umieszczono kolejne 1000 do 2000 skrzyń. Takie rozrzucenie biur i agend zapewniało dobre zabezpieczenie wykonywanym operacjom.

Główna synagoga (Lagerplatz Synagoge) w Raciborzu (Schuhbankstr.) została mocno zniszczona podczas „kryształowej nocy” w 1938 roku, teraz, po częściowym remoncie, przystosowano ją do celów magazynowych dla głównych zbiorów bibliotecznych ERR⁷⁸. Zbiory ze Związku Radzieckiego początkowo przetrzymywano właśnie tam i w przylegającym budynku wraz z 1500–2000 skrzyniami przywiezionymi z Berlina⁷⁹. Łaźnia miejska, która wcześniej służyła też jako lokalny ośrodek żydowski (Judenhalle), teraz posłużyła jako centrala operacji Ostbücherei kierowanych przez dra Harry’ego Thomsona (Flurstr. 12). Kulturpolitisches Archiv zawierający wiele maszynopisów i kopii przygotowanych przez ERR (250 pojemników) umieszczono w dużym budynku należącym do firmy Waltera Ebela, dawnego żydowskiego domu handlowego na głównym rynku miasta (Ring)⁸⁰.

Gdy transportów przybywało, przystąpiono do rekwirowania budynków w sąsiednich miastach i wioskach. ERR miał nadzieję, że będą

⁷⁷ Jedno z niewielu współczesnych archiwalnych nawiązań do obecności ERR w Raciborzu pochodzi z kroniki zakonnej. Wiadomość taką uzyskałam od belgijskiego specjalisty Jacques’a Lusta.

⁷⁸ Fotografie byłej synagogi, w tym jedna przedstawiająca synagogę w płomieniach 10 listopada 1938 roku (podczas „nocy kryształowej”), zamieszczono w: P.J. Nowerla, op.cit., s. 194–196.

⁷⁹ Raport ERR (30.08.1943) znajduje się w BAB, NS 30/39; zob. dodatkowe raporty dokumentujące przenosiny do poszczególnych budynków w Raciborzu: CDAWO, 3676/2/19 i 22.

⁸⁰ Raport Lommatzscha (17.09.1943), CDAWO, 3676/2/19, teczki 23–30, nr 22, teczki 49–50.

one bezpieczniejsze i nienarażone na atak wojskowy, kamuflował swoją obecność przed lokalną ludnością, a jednocześnie zapewniał wygodne zakwaterowanie swoim pracownikom. Zamek Schoenhain (dziś Chrosty) pod miejscowością Gratenfeld wspomniano jako odpowiednie miejsce dla ksiązek z Białorusi. Inne lokalizacje to: fabryka cygar w Paulsgrund (pięć kilometrów na zachód od Raciborza), fabryka papierosów w Kranstädt (przed 1936 Kranowitz, dziś Krzanowice; dziesięć kilometrów na południowy zachód) oraz zamek Tunskirch (dziś Tworków; dwanaście kilometrów na południe). Przydzielono również zamki Schillersdorf w okolicy Oderberg (Kreis Ratibor) oraz Oberlangendorf (Kreis Stenberg).

Najważniejszą filią ERR w Raciborzu i okolicach był elegancki średnio-wieczny zamek książąt von Pless, 70 kilometrów na wschód, w miejscowości o tej samej nazwie (dziś Pszczyna). Do września 1943 roku Rosenberg miał już rozrysowane plany zamku i przymierzał się do wykorzystania jego pomieszczeń⁸¹. Tak jak w innych kryjówkach ERR, niektórzy z mieszkańców i właściciele zamku zostali nakłonieni do pozostania na miejscu jako zastona dymna działań organizacji (pozostali uciekli do Anglii). Część pracy wykonywano w budynkach administracyjnych zamku (teraz szpitalu) w centrum miasta oraz w magazynie, który ERR określał jako „koszary”. Jak się zdaje, rodzina von Pless nie była powiadomiona o rzeczywistym działaniu ERR i musiała się zadowolić informacją, że w zamku zatrzymali się specjaliści z RmbO pod kierownictwem Rosenberga⁸². Faktycznie znajdujący się w dobrym stanie zamek (dziś muzeum i sala koncertowa) stał się oddziałem-biurem komanda IV ERR (Stabsführung IV, Aussenstelle Pless). Kiedy w Raciborzu zaczęło brakować miejsca dla zbiorów współczesnych gazet i czasopism, Wunder polecił

⁸¹ Zob. raport ERR wraz z opisem i planami pomieszczeń zamku w Pszczynie (Pless), którego ostatnim właścicielem był książę Johann Henryk XVII von Pless, hrabia von Hochberg (9.09.1943), CDAWO, 3676/2/22, teczki 55–56; dodatkowe sprawozdanie Lommatzcha, CDAWO, 3676/2/23, teczka 80. Jeden z raportów ERR podaje adres Schädltitzerstr. oraz wspomina baraki, w których umieszczono operaty ERR; zob. BAB, NS 30/220. Por. także *Pless* w H. Weczerka, *Schlesian*, s. 410–413.

⁸² Po raz pierwszy odwiedziłam Pszczynę z kolegami ukraińskimi w roku 1991, kiedy zamek był zamknięty. Dzięki polskim kolegom miałam okazję odwiedzić go ponownie w 1999 roku z kolegą z Holandii; dyrektor muzeum uprzejmie oprowadził nas po zamku, opowiedział, jak niewiele wiadomo o wydarzeniach z czasów wojennych, nic nie wiedział o operacjach ERR w Raciborzu i Pless. Miejskowa kronika rodziny von Pless i dziejów zamku w Pszczynie w okresie wojennym wspomina tylko o RmbO – J. Polak, *Ostatnie lata rezydencji pszczyńskiej (1939–1945)*, w: *Muzeum wewnątrz zabytkowych w Pszczynie, Materiały 4*, Pszczyna 1987, s. 208–226, zwłaszcza 218–221.

ich przeniesienie właśnie tutaj⁸³. Działy operacyjne jesienią 1943 roku obejmowały: dział wystaw, główne biuro ds. nauki i badań (Hauptamt Wissenschaft), wydział ds. folkloru (Amt Volskunde), wydział muzyczny (Amt Musik) i kontaktu z mediami (Presse-Amt), a dr Hans Müller kierował działem współczesnych czasopism⁸⁴.

Oddziały badawcze i propagandowe ERR, którymi kierował Wunder jako dyrektor naukowy Oddziału IV ERR (Leiter der Hauptabteilungen IV)⁸⁵, zostały również przeniesione do Raciborza. Wunder nadzorował różne grupy badawcze i wynajmował współpracowników na umowy zlecenia, aby przygotowywali polemiczne pseudostudia⁸⁶. To, co pozostało z ich naukowych badań, zasługuje na oddzielną analizę. Sporządzili oni długą listę „współpracujących” antykomunistycznych intelektualistów radzieckich, z których wielu było prześladowanych już przed wojną. Kiedy, na przykład, we wrześniu 1943 roku ewakuowano z Kijowa HAG-Ukraine, przywieziono stamtąd do Raciborza dziesięciu profesorów wraz z rodzinami. W październiku Niemcy ewakuowali ukraińskich specjalistów z innych miejsc, w tym trzech historyków zajmujących się prehistorią, przewiezionych później do Bawarii⁸⁷. Latem 1943 roku oddział ERR zajmujący się prehistorią i archeologią (Sonderstab Vorgeschichte), pod kierownictwem dra Rudolfa Stampfussa, umiejscowił się w Krakowie, około 200 kilometrów na wschód od Raciborza. Stampfuss nadzorował ewakuację materiałów archeologicznych z muzeów w Charkowie, Kijowie, Kerczu, Teodozji, Bakczysaraju i Ałupki (ostatnie cztery na Krymie). W maju 1944 roku sponsorowane przez ERR drugie sympozjum (seminarium) w Raciborzu pozwoliło zebrać reprezentantów z różnych ośrodków naukowych z całej Rzeszy⁸⁸.

Ośrodek w Raciborzu osiągnął szczyt swojej aktywności latem i jesienią 1944 roku. W maju przedstawił wystawę dokumentującą pracę

⁸³ Raport Wundera (10.09.1943), CDAWO, 3676/2/22, teczka 5.

⁸⁴ Ibidem; raport Lommatzsch (20.09.1943), 3676/2/23, teczka 80. Z planu ewakuacyjnego sporządzonego przez Lommatzsch w grudniu 1944 roku (Racibórz, 13.12.1944), BAB, NS 30/50, można się dobrze zorientować w głównych zbiorach znajdujących się w Pszczynie.

⁸⁵ Oficjalny list powołujący go na to stanowisko, podpisany przez Utikala (Berlin, 9.11.1943), znajduje się w BAB, NS 30/47. Więcej jego osobistej i rodzinnej korespondencji zostało odkryte w BAB; część tego materiału wcześniej zachowano w NRD, np. NS 30/208.

⁸⁶ Notatka służbowa Waldenburga (22.02.1944), CDAWO, 3676/2/23, teczka 12.

⁸⁷ Raporty Lommatzsch (z 17.09.1943), CDAWO, 3676/2/19, teczka 27; (z 28.10.1943), CDAWO, 3676/2/22, teczka 81.

⁸⁸ Sprawozdanie „Zweite Arbeitstagung des ERR in Ratibor am 5–7 mai 1944” zawiera prezentację Rudolfa Prokscha, BAB, NS 30/211.

Hauptabteilung IV z ostatnich trzech lat, prezentując biblioteczne i archiwalne „nabytki” pochodzące z wielu krajów. Plany powierzchni prezentacyjnej zachowały się do dziś, podobnie jak plakaty i eksponaty wizualne. W centrum zainteresowania wystawy była Europa Wschodnia, ale prezentowano także wystawy o Paryżu, Amsterdamie, Brukseli i Grecji. Łoże masońskie z Grecji i sefardyjscy Żydzi z Salonik byli bohaterami oddzielnych wystaw, podobnie jak osobne miejsce poświęcono rodzinie Rothschildów. Organizatorzy z dumą oznajmiali, że mają dowody na istnienie masońskich powiązań u Franklina Roosevelta, Winstona Churchilla i Léona Bluma⁸⁹. ERR tymczasem powoli kończył swoje operacje w wielu miejscach, choć praca w Raciborzu była kontynuowana aż do stycznia 1945 roku.

Buchleitstelle i zbiory biblioteczne z bibliotek na Zachodzie w Raciborzu

Centralna sortownia książek dla ZBHS, tzw. Buchleitstelle, również została przeniesiona z Berlina do Raciborza. Większość zrabowanego materiału z ERR trafiało najpierw do magazynu berlińskiego, ale niektóre transporty kierowano bezpośrednio do planowanych miejsc przeznaczeń. Przykładowo, wczesne transporty książek priorytetowych z Paryża przeznaczonych do IEJ omijały Berlin, trafiając przejściowo do magazynu rozsyłkowego we Frankfurcie, podczas gdy zarezerwowane egzemplarze dla ZBHS wysyłano prosto do Berlina⁹⁰.

Kiedy Buchleitstelle znajdowało się w Raciborzu, praktycznie wszystkie transporty badano wstępnie właśnie tam, a pracami kierował Paul

⁸⁹ Kilka wstępnych szkiców planów do wystawy zachowało się wraz ze sprawozdaniem ERR „Arbeitsschau des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg, Mai 1944”, BAB, NS 30/56. De Vries zamieszcza ilustracje *Sonderstab Musik* oraz tłumaczy fragmenty tekstu (W. de Vries, *Sonderstab Musik: Music Confiscations by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg under the Nazi Occupation of Western Europe*, Amsterdam 1996, s. 107–115); oryginały znajdują się w Bildarchiv w BAK. Na temat dokumentu zawierającego przemówienie Roosevelta podczas konferencji masońskiej i listu Churchilla do Léona Bluma na temat społeczności masońskiej, zob. NS 30/215. Na temat Roosevelta zob. także: publikacja o RSHA Amt VII Ericha Ehlersa, *Freimaurer arbeiten für Roosevelt: Freimaurerische Dokumente über die Zusammenarbeit zwischen Roosevelt und der Freimaurerei*, Berlin 1943.

⁹⁰ „Raport wstępny dot. ZBHS” sporządzony przez brytyjski MSZ omawia transporty na podstawie pozostawionej dokumentacji ERR i przesłuchań w Tanzenbergu. Pieczętki ERR jeszcze z listopada 1944 roku wykazują pełną nazwę: Buchleitstelle der ZBHS.

Ruhbaum⁹¹. Przykładowo, znakomita biblioteka Jamesa barona de Rothschild z Château de Ferrières-en-Brie została wysłana do Raciborza w 1944 roku, po tym jak wojska alianckie wylądowały we Francji, a następnie przetransportowano je ciężarówkami do Tanzenbergu⁹². Według jednej z list konfiskacyjnych sporządzonych przez ERR 61 skrzyń wypełnionych książkami z tej biblioteki, którą splądrowano między 2 a 4 września 1940 roku, przesłano bezpośrednio do Frankfurtu z przeznaczeniem dla IEJ⁹³. Materiały z części z nich, w tym rękopis XIX-wiecznego katalogu, znajdują się teraz w Mińsku, co sugerowałoby, że przynajmniej kilka skrzyń pozostawiono w Raciborzu⁹⁴.

Wiele książek z innych zachodnioeuropejskich bibliotek prywatnych wysyłano do Raciborza prawdopodobnie dlatego, że nie zostały wcześniej rozsortowane lub ocenione w Berlinie przed ewakuacją ERR. Jednostka luźno powiązana ze strukturą Buchleitstelle obarczona została zadaniem ewaluacji nadsyłanego materiału z bibliotek, mniej więcej w ten sam sposób jak w Berlinie. Do października 1943 roku firma transportowa Frantzkowiak dostarczyła 217 skrzyń, wśród nich 22 ze zbiorami Eleny Droin-Rothschild, 16 – adwokata Alberta Wahla, 7 – Henriego Levy-Ullmanna, autorytetu w sprawach prawnych, 10 – dziennikarza Alberta Wahla oraz 15 ze zbiorami loży masońskiej w Rouen⁹⁵. Około 200 do 300 skrzyń miano złożyć w tzw. depozycie zabezpieczającym materiałów z Zachodu (Sicherheit des Westmaterials), dla odróżnienia od Ostbücherei. Jak się zdaje, te ostatnie nie miały trafić do żadnej z bibliotek w Raciborzu, ponieważ dokonywano wtedy sortowania materiału z 183 skrzyń z przeznaczeniem dla ZBHS, wydawnictwa Weltdienst, innych instytutów Hohe Schule lub tzw. dubletów rezerwowych⁹⁶. Kwartalne sprawozdanie

⁹¹ Ruhbaum pojawia się w „Sonderberichte” (1.10.–13.12.1943), BAB, NS 8/267, teczki 139–140; wcześniej jest on wymieniany jako członek ERR Sonderstab Bibliotheksaufbau w Holandii, BAB, NS 30/15. Inny raport wskazuje także na udział Irene Wolff (teczka 120).

⁹² Brytyjskie MSZ, „Raport wstępny na temat ZBHS”, s. 7–8. W czasie przesłuchań bibliotekarze z ZBHS różnili się co do opinii, czy wszystkie książki były najpierw kierowane do Raciborza.

⁹³ „Positive Einsatzstellen Paris”, CDAWO, 3676/1/172, teczka 277.

⁹⁴ Raport Lommatzcha (Racibórz, 13.12.1944), BAB, NS 30/50.

⁹⁵ Sprawozdanie ERR, „Unterlagen für den Vierteljahresbericht” (1.7.–30.9.1943); kopia w Institute für Zeitgeschichte (Monachium), MA 244, kolejna w RIOD, w aktach Rosenberga, 265, pudło 3; obie prawdopodobnie wykonane z mikrofilmu amerykańskiego. Dokumenty Louise Weiss zostały później zwrócone z RGWA do Paryża, ale wiele książek z jej biblioteki pozostało w Mińsku (via Racibórz).

⁹⁶ Wunder, „Arbeitsbericht” (Racibórz, 7.10.1943), kopia w IfZ, MA 244.

sporządzone w Raciborzu w czerwcu 1944 roku wymienia wiele bibliotek z Paryża, których zbiory były sortowane, w tym zbiory profesora Sorbony Léona Braunschweiga, Juliána Caina, byłego dyrektora Bibliothèque Nationale, Georges'a Cahen-Salvador, generalnego sekretarza Francuskiej Narodowej Rady Ekonomicznej, pisarza i krytyka literackiego Benjamina Cremieux, sekretarza francuskiego Pen Clubu, ekonomisty Horace Finlaya i doradcy finansowego Frontu Ludowego, Hansa Arnolda, żydowskiego emigranta i bankiera, Rudolfa Breitscheida, wybitnego działacza Socjaldemokratycznej Partii Niemiec, Henriego Levy-Ullmanna, profesora prawa na uniwersytecie w Paryżu, dziennikarza Georges'a (Géo) Londa i Paula Winklera, dyrektora żydowskiego „Opera Mundi”⁹⁷.

Okazuje się, że powyższa lista odpowiada liście nazwisk pojawiających się w zachowanych dokumentach maszynopisowych ekspertyz przeprowadzonych przez ERR (dziś w CDAWO i YIVO), z jedno- lub dwustronicowym opisem 28 bibliotek wybitnych Żydów z Paryża, w których ERR dokonał konfiskat. W Raciborzu między marcem a listopadem 1944 roku przygotowano 23 ekspertyzy, pięć list przygotowano w Berlinie już w 1942 roku. Książki z tych ostatnich list zostały przesłane do ZBHS. G. Haefner, specjalista z ERR, który podpisywał większość raportów i sprawozdań z Raciborza, w innym dokumencie został wymieniony jako osoba pracująca nad materiałami przywiezionymi z Zachodu⁹⁸. Wszyscy właściciele tych bibliotek pojawiają się na listach konfiskacyjnych z Paryża sporządzonych przez ERR, co wskazywałoby na znaczny udział francuskich zbiorów bibliotecznych w Raciborzu. Materiały dotyczące przygotowań do wystawy na wiosnę 1944 roku zawierają informacje o około 4000 skrzyń znajdujących się w oddziale ds. materiałów przywiezionych z Zachodniej Europy Buchleitstelle⁹⁹. Wiele pojedynczych sprawozdań wymienia materiały archiwalne, co tłumaczyłoby, dlaczego większość z tych nazwisk pojawia się również na listach osób, których

⁹⁷ Wunder, sprawozdanie kwartalne ERR „Vierteljahresbericht für die Zeit vom 1.4.1944–30.6.1944” (Racibórz, 7.07.1944), BAB, NS 30/55; CDJC, XVC–225. De Vries zamieszcza zdjęcia pierwszych stron w op.cit., s. 63.

⁹⁸ Archiwum YIVO, RG 215 (Kolekcja Berlińska), G–223, CDAWO, 3676/2/1. Haefner, wymieniony z nazwiska jako zajmujący się w Raciborzu materiałem przywiezionym z Zachodu, podpisał 15 z 23 ekspertyz przygotowanych w 1944 roku; pozostałe podpisali Backer, Gildayart Fögel, Penner (po trzy), Frau Röck (dwie), oraz [Dora] Salaman (trzy). Por. zesp. archiw. 90 dotyczący pozostałych ekspertyz przygotowywanych przez dra Cruse.

⁹⁹ „Die organization des Einsatzstabes in den besetzten Gebieten”, s. 8 tego, co wydaje się ostateczną kopią planów do wystawy, „Arbeitsschau des ERR, Mai 1944”, BAB, NS 30/56.

papiery osobiste zostały zwrócone z Moskwy do Francji w roku 2000¹⁰⁰. Jak się wydaje, znaczna część pochodzących z Francji zbiorów pojawia się w sprawozdaniu z grudnia 1944 roku jako „zbiór skrzyń z Zachodu” (Leobschuetzerstr. 50), choć brak w nim dokładnych danych dotyczących ilości. Już wtedy Wunder wyobrażał sobie stworzenie „Westbücherei”, w której miały się też znajdować teksty i pisma socjalistyczne związane z Europą Wschodnią, pisane w językach Europy Zachodniej, prawdopodobnie na podobieństwo już stworzonej Ostbücherei¹⁰¹.

Ostbücherei a materiał nadchodzący z rabunku na terenie Związku Radzieckiego

Główne wysiłki biblioteczne w Raciborzu skoncentrowano na Ostbücherei, uznając pierwszeństwo prac nad zbieraniem i opracowywaniem literatury antykomunistycznej, kierowanych przez Wundera. Większość materiału Ostbücherei wraz z częścią katalogu umieszczono w byłej synagodze na Lagerplatz i w przylegającym budynku, ale reszta zbiorów biblioteki została rozproszona w co najmniej sześciu innych budynkach, co znajduje potwierdzenie w sprawozdaniu kwartalnym z kwietnia sporządzonym przez Haupteinsatzführera dra Thomsona. Wymienia on 394 skrzynie z Mogilewa umieszczone na Niederortstr., gdy tymczasem większość z 17 wagonów z biblioteki Lenina w Mińsku trafiło do depozytorium książek w Paulsgrund. Zawartość trzech wagonów nadesłanych z HAG-Ostland połączono z kolekcją ryską (pierwsze egzemplarze i dublety) na Langestr. 53. Katalog przywieziony z Charkowa umieszczono pod numerem 23 na Oderstr., podczas gdy Villa Nova posłużyła za miejsce złożenia zbioru trockianów i dubletów z Kijowa. Pomieszczenia składowe i magazynowe dla niesortowanego jeszcze materiału mieściły się w byłej fabryce papierosów w niedalekim Kranstädt, w którym także umieszczono inne zbiory książek i ostatni transport liczący dziewięć wagonów towarowych, który nadszedł z Berlina¹⁰². Specjalne archiwum ERR

¹⁰⁰ Pełna lista francuskich zespołów archiwalnych, która została zwrócona przez Moskwę po raz pierwszy została opublikowana w: *Return from Russia...*

¹⁰¹ Raport Lommatzsch (Racibórz, 13.12.1944), BAB, NS 30/50.

¹⁰² Dr Harry Thomson, „Vierteljahresbericht der Ostbücherei (1.1–31.3.1944)” (Racibórz, 17.04.1944), BAB, NS 30/55. Te same akta zawierają kolejne kwartalne sprawozdanie sporządzone przez Thomsona (Racibórz, 10.07.1944) oraz grupę innych sprawozdań ERR dotyczących Ostbücherei w czasie od 1943 do 1944 roku, podających dane statystyczne dotyczące katalogu, nabytków, spraw pracowniczych i magazynów zewnętrznych. Zachowane fotografie z Raciborza zamieszczone są w F.J. Hoogewoud, *The Nazi Looting...*, s. 158–192 (zwłaszcza 177), zaczerpnięte z albumu przedstawiającego

obejmujące zbiór prac naukowych i 80 000 tomów czasopism, poświęconych głównie tematyce Związku Radzieckiego, prowadzone było pod kierownictwem dra Gustava Mücke, który wcześniej kierował oddziałem archiwalnym w Smoleńsku.

Całkowicie specjalnym elementem zbiorów była tzw. kolekcja zachodnia Sonderstab Osten z Paryża, w której znajdowały się między innymi zbiory z bibliotek im. Petlury i Turgieniewa. Te dwie ostatnie skonsolidowano ze zbiorami pochodzącymi z mniejszych emigracyjnych kolekcji i z księgarni książek sowieckich w Brukseli, co w sumie dało liczbę 1000–1200 skrzyń (300 000 woluminów), z których wszystkie pozostawały jeszcze niepotwierdzone¹⁰³. Wszystko złożono do dwóch sal w byłej synagodze, ERR uważało bowiem, że nie ma takich samych praw własnościowych do kolekcji emigracyjnych jak do żydowskich i innych „porzuconych” materiałów lub takich, które „nie miały spadkobierców”¹⁰⁴. W połowie grudnia 1944 roku zbiory z Sonderstab Osten nadal figurowały w spisie przechowywanego materiału w budynku przylegającym do synagogi na Lagerplatz¹⁰⁵.

Wiele z bibliotek o największych zbiorach na Białorusi zostało praktycznie wyczyszczonych do zera. Rozproszone dokumenty odnotowują terminy wysyłek, potwierdzają przybycie materiału, niektóre powtarzając szczegóły, inne dodając nowe do wspomnianych przez dra Thomsona w jego sprawozdaniu z kwietnia 1944 roku¹⁰⁶. W październiku 1943 roku na przykład HAG-Mitte wysłał wagon towarowy wypełniony do połowy kartkami katalogowymi z bibliotek białoruskich i jeszcze jeden ze zbiorami pochodzącymi z biblioteki radziwiłłowskiej (które wcześniej

działalność ERR w NACP, 260–PHOAD. Inne fotografie z ERR Ratibor z BAK reproduktowane są w W. de Vries, op.cit., w różnych miejscach dzieła.

¹⁰³ Raport ERR (Racibórz, 14.02.1944), BAB, NS 30/22, teczki 246–247. Więcej w P.K. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library...*, s. 189–191; eadem, *Odyssey of the Turgeniev Library...*, s. 85.

¹⁰⁴ Jeden z raportów ERR (Racibórz, 8.02.1944) szerzej omawia tę kwestię: BAB, NS 30/22, teczka 252v.

¹⁰⁵ Raport sporządzony przez Lommatzsha „Aufstellung über Bestände, nach Lagerplätzen geordnet” (13.12.1944), BAB, NS 30/50. Notatka w raporcie informuje o skrzyniach z biblioteki Petlury zawierających naturalnej wielkości manekina ubranego w mundur (najprawdopodobniej z muzeum bibliotecznego). Skrzynie złożono w piwnicach centrali ERR we franciszkańskim klasztorze (Sudetenstr. 27). Sugerowano, by przenieść część mniej używanych książek z biblioteki Turgieniewa do repozytorium w Paulsgrund, ale w grudniu 1944 roku jedynymi książkami, jakie tam odnotowano, były książki z Mińska.

¹⁰⁶ Kolekcja Berlińska (RG 215) w instytucie naukowym w YIVO w Nowym Jorku, pudło 30–32, Occ 9, 10, E 42, E 3a 20–35, zawiera obszerne oryginalne akta dokumentujące grabieżę ERR na Białorusi (fotokopie w BAB, NS 30).

Sowieci przenieśli z Nieświeża do Mińska, jesienią 1939 roku). Na początku 1944 roku kolejny wagon pełen książek z biblioteki Radziwiłłów przysłano do Raciborza¹⁰⁷. Do grudnia 1944 roku biblioteka radziwiłłowska, w tym pochodzące z niej rękopisy, została ulokowana w budynku przy Niedertorstrasse¹⁰⁸. Prawdopodobnie w grudniu 1943 roku cztery wagony pełne książek i materiału archiwalnego wysłano do Raciborza z Mohylewa przez Białystok, w tym materiały z Biblioteki Rolniczej z sąsiedniej Horki, których przygotowanie zajęło specjalistom z ERR kilka miesięcy. Transport skierowany był do zamku Schoenhain (Gratenfeld)¹⁰⁹. Jak wspomniano, 17 wagonów pełnych książek (około 200 000 woluminów) z biblioteki im. Lenina w Mińsku złożono do kwietnia 1944 roku jako depozyt w fabryce cygar w Paulsgrund. Inne listy przewozowe sugerują, że do tego czasu przesłano tam więcej materiału, w tym cały wagon czasopism z biblioteki Akademii Nauk. Jeszcze inny raport wspomina o czterech wagonach przesłanych z Akademii Nauk i, przynajmniej, siedmiu z kilku pozostałych bibliotek w Mińsku, w tym z synagogi, opery, pewnej „biblioteki na Placu Targowym” i takiej, którą pracownicy ERR nazywali „Biblioteką Nemiga [Niamiha]”, prawdopodobnie miejsca zbiórki książek w dzielnicy żydowskiej. Wagon pełen judaików z Mińska wysłano do Hungen¹¹⁰. Skrzynie, zawierające również rolki z filmami i czasopisma, przygotowano na początku maja z myślą o włączeniu do tzw. Biblioteki Białoruskiej (Weissruthenischer Bücherei) tworzonej w synagodze na Lagerplatz¹¹¹. Fakt, że białoruskie kolekcje umieszczono razem ze zbiorami pochodzącymi z bibliotek im. Petlury i Turgieniewa, staje się istotny i tłu-

¹⁰⁷ Zob. podsumowanie miesięczne, luty/marzec 1944 roku (1.04.1944), CDAWO, 3676/1/171, teczki 333–335; BAB, NS 30/167.

¹⁰⁸ Raport Lommatzscha (13.12.1944), BAB, NS 30/50.

¹⁰⁹ Raport ERR (8.10.1943), BAB, NS 30/167, teczki 18ff.; (grudzień 1943–styczeń 1944), CDAWO, 3676/1/171, teczka 349. Por. wstępny raport biblioteczny dotyczący biblioteki w Horce (Gorkii) na Białorusi „Bericht über den Einsatz in Gorki (Bez. Orzcha)” (20.12.1942), BAB, NS 30/83, fotokopia jednej z całej serii raportów Einsatzkommando Gorki (maj–wrzesień 1943), YIVO, RG 215, pudło 32, teczka 32.

¹¹⁰ Trzy zachowane listy przewozowe transportu kolejowego obejmują transporty z Mińska od stycznia do marca, np. „Abtransporte in der Zeit vom 31.1 bis 5.2.1944”, YIVO, RG 215; akta ERR w BAB, NS 30, a szczególnie teczki 55 i 167, a także w CDAWO w Kijowie, zawierają kopie, opracowania alternatywne i inne powiązane dokumenty. „Niamiha” była swego czasu ulicą w dzielnicy żydowskiej w Mińsku; ERR miał zbierać żydowskie książki w jednym z budynków na tej ulicy.

¹¹¹ Zob. seria raportów ERR HAG-Mitte dotyczących ewakuacji (Mińsk, 10.05.1944), teczki 7–8, (4.04.1944), teczka 9, (14.07.1944), teczka 11. Sprawozdanie kwartalne ERR, 1.01–4. 03.1944 (17.04.1944), BAB, NS 30/55. Zob. także plan wcześniejszy podpisany przez Lommatzscha, „Arbeitsplan für die Ergänzung der Ostbücherei”

maczy, dlaczego władze sowieckie wysłały później większość obu tych kolekcji do Mińska.

Zbiory z Ukrainy były dobrze reprezentowane w Raciborzu. Składały się na nie, między innymi, obszerne zbiory z Państwowej Biblioteki w Kijowie, którą Niemcy nazwali biblioteką Kirowa (od nazwy ulicy, przy której się mieściła), oraz biblioteki im. Korolenki w Charkowie. Sprawozdania z Kijowa dostarczają wielu szczegółów o książkach przeznaczonych do wysyłki do Ostbücherei czy innych odbiorców w ERR¹¹². Jednak zbiory ukraińskie w Raciborzu były daleko mniejsze niż te, które przywieziono z Białorusi, co skłania do podejrzeń, że nie wszystkie z książek przygotowanych do wysyłki w Kijowie faktycznie dotarło do Raciborza. Na początku 1944 roku „zbiory kijowskie”, liczące 20 172 tomy (nie licząc dubletów), zostały wystawione w synagodze na Lagerplatz wraz z archiwami i artefaktami z muzeum ateizmu (dosł. antyreligijnego) w Kijowie¹¹³. Do jesieni zbiory z Kijowa zwiększyły się wielokrotnie. Dublety i trockiana nadal przechowywano w Villa Nova. W kwietniu obszerny katalog kartkowy z Charkowa wraz z innymi większymi transportami książek przekierowano do zamku w Tunskirch, ale do końca tego samego roku przynajmniej część katalogów kartkowych z biblioteki im. Korolenki w Charkowie umieszczono w domu na Oderstrasse 23 pod opieką dra Thomsona¹¹⁴. Dowieziono jeszcze trochę książek z Dniepropietrowska, które dotarły na miejsce przez Kijów. Jak się wydaje, Racibórz otrzymał także część łupów zdobytych przez komando Künsberg w Kijowie, chociaż większość z nich została już wcześniej przesłana do Berlina i Tanzenbergu. Nawiazanie do „carskich” książek w Raciborzu sugeruje, że mowa o książkach z rosyjskich pałaców cesarskich na przedmieściach Leningradu, ale wiadomo przecież, że większość z nich doczekała końca wojny w Tanzenbergu¹¹⁵.

W czasie odwrotu wojsk niemieckich w 1943 roku brygady ERR przyspieszyły ewakuację zrabowanego mienia. Do wiosny 1944 roku kolejne

(6.04.1943), teczki 35–39, oraz plan ewakuacyjny podpisany przez Sporketa (9.03.1943), teczki 82–86.

¹¹² Zob. adnotowana lista dokumentów związanych z bibliotekami kijowskimi w okresie wojennym: L. Dubrowina et al., *Biblioteki Kijewa pod czas natsists'koï*.

¹¹³ Raport ERR report, „Arbeitsberichte” (Racibórz, 21.02.1944), BAB, NS 30/55, również zawiera raporty tygodniowe Ostbücherei (listopad 1943–sierpień 1944) oraz raporty Redlicha (styczeń–luty 1944) o części zbiorów z Ostbücherei nadal znajdujących się w Berlinie.

¹¹⁴ Raport kwartalny ERR, 1.01.–4.03.1944 (17.04.1944), BAB, NS 30/55; raport Lommatzsch, 13.12.1944, NS 30/50. Szczegóły dotyczące transportu w sprawozdaniach z Kijowa, CDAWO.

¹¹⁵ Wunder, „Arbeitsberichte” (Racibórz, 7.12.1943), IfZ, MA 244.

trzy wagony z krajów nadbałtyckich rozładowano do pomieszczeń Ostbücherei w Raciborzu (Langestr. 53)¹¹⁶. Transporty z tego kierunku nasiliły się latem i jesienią tego roku w następstwie wycofywania się z terenów nadbałtyckich. Jak wspomniano, HAG-Mitte i HAG-Ukraine połączyły swe siły na początku 1944 roku w Białymstoku, a kiedy zostały ponownie zmuszone do przegrupowania, większość łupów i zgromadzonego wcześniej zrabowanego dobra wysłano siedmioma wagonami do Pszczyzny. W to samo miejsce dosłano jeszcze jeden wagon 14 września¹¹⁷.

Główny dział czasopism Ostbücherei, tj. Presse-Amt w Pszczyńcu (Pless), został bardzo rozbudowany, gdy przybywało materiałów przez cały rok 1944. Według sprawozdania ERR z października i listopada 1944 roku jeden oddział Ostbücherei w Pless miał 95 000 tomów zbiorów (w tym czasopisma) w języku rosyjskim i innych językach wschodnioeuropejskich – większość z bibliotek sowieckich, ale ogólna ich liczba ciągle wzrastała w sytuacji, gdy coraz więcej tytułów przechodziło przez proces katalogowania¹¹⁸. W pewnym momencie zbiory czasopism obejmowały 8000 tytułów (w tym 12 000 tomów), a kolejne 3500 znajdowało się w rezerwie. Jak się zdaje, liczby te nie zawierały danych dotyczących gazet i innych czasopism, które już wcześniej umieszczono w Raciborzu lub które nie zostały jeszcze opracowane bibliotecznie¹¹⁹.

Zbiory przybywały nadal, także z Zachodu – na przykład biblioteka wybitnego historyka i dziennikarza socjalistycznego, krytyka komunizmu Borisa Souvarine'a (właśc. Borysa Lifszycy), którego dobrze znane publikacje we francuskiej prasie komunistycznej, a w szczególności jego biografia Stalina wydana w 1935 roku uczyniły z tej biblioteki aż nazbyt oczywisty cel dla nazistów¹²⁰. W czasie inwazji na Francję Souvarine był sekretarzem paryskiego oddziału IISH. Według listy konfiskacyjnej sporządzonej w styczniu 1942 roku już wcześniej, w 1941 roku, skonfiskowano

¹¹⁶ Raport kwartalny ERR 1.01.–31.03.1944 (17.04.1944), BAB, NS 30/55.

¹¹⁷ Raport ERR (14.09.1944), BAB, NS 30/53.

¹¹⁸ Raport Lommatzcha (13.12.1944), BAB, NS 30/50. W innym sprawozdaniu Ostbücherei odbitym na powielaczu, „Der ERR am Jahreschluss 1944” (Racibórz, 16.12.1944), BAB, NS 30/211, podano liczbę „od 83 000 w górę” wydawnictw seryjnych i gazet, kategorie opisu są jednak niejasne i być może to tłumaczyłoby tę niezgodność.

¹¹⁹ Raport ERR, BAB, NS 30/58. Bardziej szczegółowe raporty w tym samym zespole akt NR Abteilung, także o działalności prowadzonej w „Villa Nova”.

¹²⁰ B. Souvarine, *Staline: Aperçu historique du bolchévisme*, Paris 1935. Houghton Library na Uniwersytecie Harwarda przechowuje egzemplarz książki Souvarine'a na papierze wysokogatunkowym, oprawiony w czerwoną oprawę mauretańską z oryginalnymi obwolutami.

trzy skrzynie z książkami z jego biblioteki¹²¹. Na początku listopada 1944 roku Wunder otrzymał wiadomość, że „biblioteka tego Żyda Souvarine’a (Lifschitz [sic] przechowywana jest w Paryżu”¹²²; do pierwszych dni grudnia 1944 roku Wunder mógł zameldować, że 30 skrzyń było już poddawanych opracowaniu w Raciborzu (z wyjątkiem jednej, która zaginęła w transporcie)¹²³. Część z osobistych dokumentów i pism Souverine’a trafiła później do byłego Archiwum Specjalnego w Moskwie, najprawdopodobniej z Raciborza (przez Mińsk); ostatecznie zwrócono je Francji w 2000 roku, choć zbiory jego biblioteki uległy rozproszeniu.

Wiele transportów, które przybyły w 1944 roku, nie zostało w ogóle opracowanych. Według sprawozdania z grudnia główny oddział Ostbücherei w Raciborzu skatalogował tylko 119 894 woluminy – 109 137 w językach rosyjskim i ukraińskim, 4069 w łotewskim, 714 w estońskim, 458 w litewskim, 2328 w niemieckim oraz 1871 we francuskim. Kolejne 3000 dubletów i setki skrzyń pozostały nierozpakowane w tymczasowych repozytoriach i magazynach. Faktycznie, jak wynika z danych ze stycznia 1945 roku, dalszych 67 000 tytułów z Ostbücherei znajdowało się nadal w Berlinie¹²⁴.

Plany związane z majową wystawą z roku 1944 sugerują, że Ostbücherei przechowywało razem około miliona tomów, co potwierdzałoby również inne sprawozdanie generalne sporządzone prawdopodobnie później tego samego roku¹²⁵. Jednakże do połowy lipca dr Thomson oceniał zaległości w nieskatalogowanym materiale na dwa miliony – i to, prawdopodobnie, nie wliczając w tę liczbę zbiorów zachodnich nieprzeznaczonych do Ostbücherei. Choć liczba książek właściwie i w pełni skatalogowanych stale i równomiernie wzrastała, nie osiągnęła wartości 200 000¹²⁶. Tymcza-

¹²¹ „Pariser Einsatzstellen aus Schildes Kartothek”, CDAWO, 3676/1/172,teczka 276 odnotowuje przejęcie trzech skrzyń biblioteki Souvarine’a (SOS 1–3).

¹²² Wunder do prof. Dr. H.H. Schaedera (Racibórz, 10.11.1944), CDJC, CXL–116.

¹²³ Raport ERR z Raciborza (7.12.1944) potwierdza, że 30 skrzyń z biblioteki Souvarine’a pozostało nierozpakowanych (SOS 1–31, przy SOS 16 brakujących) 5–6.12., BAB, NS 30/50.

¹²⁴ „Der ERR am Jahresschluss 1944” (Racibórz, 16.12.1944), BAB, NS 30/211; przeprowadzony podział na kategorie nie jest jasny, co może tłumaczyć niezgodności. Plany dotyczące katalogowania materiałów z Zachodu w Ostbücherei zostały ostatnio dodane do akt ERR w BAB: NS, 30/212.

¹²⁵ „Die organization des Einsatzstabes in den besetzten Gebieten”, w: „Arbeitschau des ERR, May 1944”, BAB, NS 30/55.

¹²⁶ Thomson, „Vierteljahresbericht vom 1.April bis zum 30.Juni.1944” (Racibórz, 10.07.1944); „Die Organisation des Einsatzstabes in den besetzten Gebieten”, w: „Arbeitschau des ERR, May 1944”, BAB, NS 30/55.

sem przybywały nowe transporty, choć dane ilościowe na ten temat różnią się znacznie. Obliczenia retrospektywne sugerują przynajmniej dwa miliony. Gerd Wunder przyznał się po wojnie do „kilku milionów” co najwyżej, przy bardzo przybliżonym szacunku.

Niektóre plany katalogowe wskazują na przewidywany podział tematyczny zbiorów, pewna liczba list nowych nabytków dla Ostbücherei również nie została zniszczona¹²⁷. Biblioteczne rozpiski pracy doprowadzone nawet do trzeciego tygodnia stycznia 1945 roku sugerują, że nawet w obliczu zbliżającej się kolejnej ewakuacji pracownicy nadal aktywnie pracowali, wypełniając sumiennie swoje obowiązki. Dokumentacja korespondencji dodana ostatnio do zespołu archiwalnego ERR w Berlinie (wcześniej przechowywanego w Poczdamie) daje obraz działalności biblioteki w czasie ostatniego roku istnienia w Raciborzu: opisy transportów książek, przyjmowane z zewnątrz zapytania i kwerendy bibliograficzne, prośby innych bibliotek o przesłanie dubletów – tego typu usługi wypożyczeń międzybibliotecznych oferowane były wówczas takim instytucjom badawczym jak Osteuropa Institut we Wrocławiu (do tego czasu ewakuowany do Schloss Groeditzberg) czy kolekcja antykominternowska (Berlin Schoeneberg, Badensegestr. 2)¹²⁸. Biblioteka w Raciborzu obsługiwała nawet osoby prywatne: przyszły założyciel Instytutu Badań Ukrainoznawczych na Uniwersytecie Harvarda, a później jego wieloletni dyrektor, Omeljan Pritsak, w owych czasach student ostatniego roku studiów w Berlinie, zamówił w grudniu 1944 roku pięć tytułów książek potrzebnych do napisania pracy dyplomowej na temat wczesnej historii Turkiestanu. Z notatek umieszczonych na marginesie kartki pocztowej, którą wysłał do Ostbücherei, wynika, że pracownicy Ostbücherei zlokalizowali trzy z pięciu zamówionych tytułów¹²⁹.

¹²⁷ Kilka zespołów akt przechowywanych poprzednio z materiałami ERR w Poczdamie zostało ostatnio dodanych do głównego zespołu archiwalnego ERR w Berlin-Lichterfelde, BAB, NS 30. Akta z katalogami Ostbücherei i niekompletne listy akcesyjne znajdują się w NS 30/217–219.

¹²⁸ BAB, NS 30/220–221. Akta z korespondencją Ostbücherei: nr 220 (30.11.1943–18.01.1945), wychodzącą, wraz z rejestrem; nr 221 (10.11.1944–17.01.1945), korespondencją odebrana.

¹²⁹ Omeljan Pritsak do Bibliothek der ERR, Ratibor in Schlesien (1.12.1943), BAB, NS 30/220–221. Trzy numery z dwóch tytułów czasopism zostały zlokalizowane, a numery rejestracyjne (sygnatury) OB zidentyfikowane, ale trzy (lub zamiennie czwarta) z książek, które zamawiał, nie zostały zlokalizowane. Kiedy pokazałam Pritsakowi kopię jego zamówienia na karcie pocztowej, był zaskoczony.

Sowieckie zbiory archiwalne w Raciborzu

ERR nie udało się oddzielić materiału archiwalnego od kolekcji książek z bibliotek. Fakt ten miał brzemienne skutki i zadecydował o ich przyszłym losie w sowieckich rękach. Archiwa sowieckie miały wysoki priorytet. ERR współpracował ze specjalistami przysłanymi przez Reichsarchiv oraz Archivschutz. Po zajęciu Kraju Sudeckiego w 1938 roku Państwowe Archiwum miasta Troppau (dziś Opawa w Republice Czeskiej) wydzielono jako oddział Reichsarchiv. Troppau pod kierownictwem dra Walthera Latzke stało się centrum transportów materiału archiwalnego z terenów okupowanego Związku Radzieckiego. Poza głównym repozytorium i dodatkowymi budynkami rozmieszczonymi w mieście, stworzona sieć magazynowa i biblioteczna obejmowała zamki i klasztory leżące w sąsiedztwie. Większość z głównych ewakuacji sowieckich archiwów historycznych (z wyjątkiem Revala (Tallinn) i Königsbergu (Kaliningrad) kierowanych było właśnie do Troppau. Zestawienie przygotowane w 1944 roku przez biuro Reichsarchiv w Poczdamie pozwala dobrze zorientować się w doborze celów, lokalizacji (i miejsc odbioru) w okolicach Troppau oraz w ogromnej skali ewakuacji¹³⁰. Około połowa z historycznych skarbów ewakuowanych z centralnego archiwum akt dawnych w Kijowie również trafiła do Troppau, podobnie jak archiwa i akta interesujące Niemców z Tartu (Dorpat) i Rygi. Część materiałów archiwalnych wysłano do Raciborza, ale tam uznano je za niepasujące do zbiorów i albo odesłano do Troppau, albo przekazano innym agencjom, np. 380 skrzyń przysłanych przez ERR z Białorusi z biblioteki radziwiłłowskiej przesłano dalej do Troppau, podobnie jak materiały archiwalne przywiezione z Pskowa do Raciborza w grudniu 1944 roku¹³¹.

ERR zatrzymywał jednak materiały, których potrzebował. Zatrzymano na przykład spore części regionalnych archiwów partyjnych z różnych

¹³⁰ Troppau w „The Fate of Ukrainian Cultural Treasures”, s. 68–69; tabela przygotowana przez dra Waltera Vogela dla Reichsarchiv pojawia się na faksymile w wydaniu ukraińskim, s. 80–86; przedrukowanym w języku niemieckim przez Wilhelma Lenza i Klaus D. Postupę, *Im Zweiten Weltkrieg verlagerte Archivbestände aus dem Osten – Eine Übersicht des ‘Kommissars für den Archivschutz’*, „Mitteilungen aus dem Bundesarchiv” 4, 1996, nr 1, s. 19–26. Wyprawa do Troppau i sąsiednich miejscowości w 1991 roku przyniosła wiedzę o kolejnych dokumentach: P.K. Grimsted, H.V. Boriak, N.M. Jakowenko, *Memorial’na archeohrafična ekspeditsija po Czecho-Sławaczczini: Sli-dami kul’turnych cinnostej, wywiezenych z Ukraïny pid czas Druhoj Switowoj Wijnj*, „Ukraïnskij arheohrafičnyj šoričnik” 2, 1993, s. 437–445.

¹³¹ Lommatzsch, „Aufstellung über Bestände”, wspomina o 380 skrzyniach (Racibórz, 13.12.1944), NS 30/50. Jak się wydaje, przynajmniej część z nich dotarła do celu, ponieważ powojenne raporty z Czechosłowacji wspominają materiały z Pskowa i z biblioteki radziwiłłowskiej na Białorusi.

miejsc na Ukrainie, współpracując w tej sprawie z Georgiem Winterem, który kierował regionalnym biurem ds. archiwów, bibliotek i muzeów znajdującym się w gestii RКУ. Przechowywano sprawozdania i spisy inwentaryzacyjne z archiwów partii komunistycznej z Dniepropietrowska, Kirowogradu, Zaporozża i Humania¹³².

Najważniejsze były fragmentaryczne archiwalia z Dniepropietrowska, które przybyły do Raciborza 5 listopada 1943 roku: „29 skrzyń, 64 torby i 343 paczki”¹³³. W czasie pierwszej wizyty w Dniepropietrowsku, w czerwcu 1942 roku, Winter podawał w raporcie, że „jedynie archiwum partyjne, jakie zostało do tej pory odnalezione, chociaż tylko w jednej trzeciej... zdołano ewakuować lub spalić”¹³⁴. Gdy sowieccy archiwiści nie byli w stanie ewakuować lub zniszczyć archiwum, wypełniali rozkazy nakazujące kompletne zniszczenie inwentarzy, katalogów i skorowidzów¹³⁵. Winter „osobiście poświęcił swój czas na przywracanie porządku archiwum”¹³⁶. Przed transportem do Niemiec specjalista z ERR Erich Lueddeckens, „orientalista” znający język rosyjski i ukraiński, potrzebował prawie całego roku, aby ułożyć z powrotem i opisać zapiski archiwalne z Dniepropietrowska¹³⁷. Sowieckie rozkazy dotyczące dokonania

¹³² Zob. pełna dokumentacja: P.K. Grimsted, *The Odyssey of the „Smolensk Archive”: Plundered Communist Records for the Service of Anti-Communism*, Pittsburgh 1995, zwłaszcza s. 20–23.

¹³³ Transport ten, z Krakowa do Raciborza, taborem kolejowym potwierdzony jest przez: Hülle, „Halbmonatsberichte 9–31.10.1943” (Kraków, 2.11.1943), kopią listy przewozowej – „29 Kisten 64 Schachteln und 343 Aktenpakete” oraz „1 skrzynia książek i atlasów i 6 dużych skrzyń [Verschläge] z obrazami – ‘die schon im Besitz des ERR waren’”, CDAWO, 3676/1/225, teczka 296. Hülle do ERR HAG-Ukraine (8.11.1943), teczka 288, a także jego raport miesięczny z listopada 1943 roku (teczka 268) w tym samym zespole akt, potwierdzają przesyłkę do Raciborza z materiałem z Dniepropietrowska z 5.11.1943.

¹³⁴ Raport Wintera, 3–4.06.1942, CDAWO, 3206/5/2, teczka 631; raport Wintera, *Das Ukrainische Archivwesen im Kriegsjahr 1942*, „Mitteilungsblatt des Generaldirektors der Staatsarchive” 8, 1942, s. 107.

¹³⁵ W Dniepropietrowsku Lüddeckens odnalazł rozkaz ewakuacyjny wydany przez NKWD, datowany na 18.06.1941, z instrukcjami szeregującymi pod względem ważności materiały, które miały zostać zniszczone. Tłumaczenie tekstu wykonane przez Lüddeckensa (18.07.1941) dołączone jest do raportu (Dniepropietrowsk, 15.07.1942), CDAWO, 3206/5/21, teczka 27.

¹³⁶ Miesięczne sprawozdanie sporządzone przez Wintera (ERR-AG Ost Ukraine) (czerwiec 1942), CDAWO, 3676/1/26, te czki 37–39.

¹³⁷ Zob. Winter na temat odkrycia archiwum z Dniepropietrowska (3–4.06.1942), CDAWO, 3206/5/2, teczka 631; szczegółowe spisy inwentarzowe Lüddeckensa, „Parteiarchiv des Oblasts Dnjepropetrowsk Repertorium des Fonds Nr. 1

zniszczenia akt są zrozumiałe i wyjaśniają, dlaczego Niemcy nie odnaleźli dalszych części archiwum. Dodatkowym opóźniającym elementem był fakt, że grabieżcy nie mieli wystarczającej ilości taboru kolejowego, aby wyekspediować wszystko, co wpadło im w ręce¹³⁸. W grudniu 1944 roku akta z Dniepropietrowska zostały umieszczone w synagodze na Lagerplatz razem z rosyjską częścią Ostbücherei, ale nie wiemy, czy były one badane przez specjalistów¹³⁹.

Transport akt Partii Komunistycznej z Humania został odnotowany w raportach ERR przez dra Waltera Mondrijana z Krakowa w październiku 1943 roku¹⁴⁰. Lüddeckens nadzorował także „organizację i sporządzenie list zespołów archiwalnych” z archiwum partyjnego z Zaporozża jesienią 1942 roku¹⁴¹. Dalszych raportów wysyłek lub odbioru dokumentów z Humania czy Zaporozża nie odnaleziono. Dokumenty archiwum partyjnego z Kirowogradu przekazano RSHA¹⁴².

ERR zbierał swoje tzw. archiwum rewolucyjne w Kijowie. Była to znaczna kolekcja dokumentów z okresu rewolucyjnego i kolejnych prób Ukrainy dotyczących powołania do życia niezależnego państwa ukraińskiego (1917–1923)¹⁴³. Dopełniały ją inne zespoły akt, których archiwiści sowieccy nie zdolali ewakuować w 1941 roku. Naziści uważali, że rewolucja i okres

– Dnjepropetrowsker Ablast [sic] – Komitee der Kommunistischen Partei der Bolschewiken der Ukraine (1932–1941)” (maszynopis, 197 stron) (22.02.1943), CDAWO, 3206/5/21, teczki 373–582 (druga kopia – teczki 586–784); CDAWO, 3206/5/14, teczki 1–150 (trzecia kopia). Kopie niemieckich dokumentów zostały zniszczone w Archiwum Partyjnym w Dniepropietrowsku pod koniec lat 80., o czym doniósł mi archiwista z Dniepropietrowska Dmytro Meszkow.

¹³⁸ Winter do RKU (3.12.1943), CDAWO, 3206/5/8, teczki 160–162; sprawozdanie Wintera (30.10.–7.11.1943), teczka 182.

¹³⁹ Raport Lommatzscha (13.12.1944), BAB, NS 30/50. Akta z Dniepropietrowska zidentyfikował na plakacie ilustrującym działalność ERR w Raciborzu: W. de Vries, op.cit., s. 114; kolejna kopia znajduje się w albumie w NACP, Still Pictures Division, RG 260–PHOAD–III–6.

¹⁴⁰ CDAWO, 3676/1/225, teczki 252–253, 258–259.

¹⁴¹ Kwartałne sprawozdanie ERR, 1.07.–30.09.1942 (Berlin, 9.10.1942), CDJC, CXLI–147, teczka 3. Bardziej szczegółowe sprawozdanie autorstwa Lüddeckensa jest w materiałach ERR w CDAWO, zesp. archiw. 3676; wiadomość uzyskałam od p. Dmytro Meszkowa.

¹⁴² Zob. raporty ERR AG-Południowa Ukraina kierowane przez Bruno Skolau-dego do ERR (Berlin, czerwiec 1942), CDAWO, 3676/1/229, teczki 29 i 31; „Beschlagnahme eines Parteiarchives in Kirowograd” (teczki 33–34) oraz „Aktvermerk” (teczki 29–30).

¹⁴³ Pewna liczba raportów wspomina o zbiorze, np. kwartałne sprawozdanie z Kijowa, które odnotowuje, że dr Martin Granzin pracuje właśnie nad pewnym

międzywojenny są interesujące z punktu widzenia strategicznego, ponieważ były to lata, w których młodemu rządowi bolszewickiemu udało się zgnieść i zdławić ukraińską niepodległość (stąd też takie zainteresowanie materiałami dotyczącymi rządu Petlury jeszcze w Paryżu)¹⁴⁴.

Do września 1942 roku ERR opracował 2000 jednostek z sowieckiej Ukrainy oraz dodatkowo oryginalne plakaty agitacyjne, ulotki i broszury z okresu od 1917 do około 1920 roku, w tym materiały kontrrewolucyjne od gen. Denikina i innych. Archiwista z ERR w Kijowie, dr Martin Granzin, podawał w sprawozdaniu 3000 jednostek do października 1942 roku¹⁴⁵. Plakat z wystawy w Raciborzu, który zachował się do naszych czasów, potwierdza tę liczbę, umieszczając „zbiory rewolucyjne” razem z materiałami z archiwum partyjnego w Dniepropietrowsku i Smoleńsku, materiałami pochodzącymi z muzeum ateizmu w Kijowie oraz materiałami z „bolszewickich muzeów w Mińsku, Rostowie i Krasnodarze”¹⁴⁶.

Cenną zdobyczą ERR z terytorium Związku Radzieckiego było prawie kompletne archiwum organizacji partyjnej z rejonu smoleńskiego (obłasti), które zawierało 1500 metrów bieżących akt (od czterech do pięciu wagonów towarowych). Działając jeszcze w Berlinie w maju 1942 roku, Wunder po raz pierwszy usłyszał od Otto Nerlinga, ówczesnego kierownika HAG-Ostland w Rydze, o „jednym z bardzo niewielu miast, gdzie lokalne archiwum partii komunistycznej zostało zachowane prawie w całości”, oraz zlecił Wolfgangowi Mommsenowi, aby dokonał w tej sprawie właściwego rozpoznania¹⁴⁷. W konsekwencji Mommsen

„zbiorem obejmującym” 3000 dokumentów: „Vierteljahresbericht” (1.07.–30.09.1942) (Berlin, 9.10.1942), CDJC, CXXI-147, teczka 3.

¹⁴⁴ P.K. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library...*, nawiązuje do wspólnych wysiłków podejmowanych w kilku różnych miejscach.

¹⁴⁵ Dwa spisy inwentarzowe przygotowane przez Langego (25.02.1942) i Granzina (8.09.1942) odnotowują przygotowywane pomoce archiwalne (inwentarz, katalog, skorowidz) – CDAWO, 3676/1/56, te czki 1 i 2. Części rejestru brakuje i daty transportów nie są zaznaczone. Inne sprawozdanie kwartalne ERR sporządzone przez Lommatzcha (Berlin, 9.10.1942) wyszczególnia 3000 dokumentów (1917–1923) – CDJC, CXXI-147.

¹⁴⁶ Raport ERR sporządzony przez Lommatzcha (13.12.1944), BAB, NS 30/50, wspomina o tej kolekcji w Raciborzu (Flurs. 12). Plakat w: W. de Vries, op.cit., s. 114.

¹⁴⁷ Wunder do Mommsena (Berlin, 6.06.1942), CDAWO, 3676/1/136, teczka 37; dr Nerling, ERR Sonderkommando im Operationsgebiet der Heeresgruppe-Mitte, do ERR Stabsführung, Berlin (Smoleńsk, 17.05.1942), „Arbeitsverhältnisse in Smolensk”, YIVO, RG 215 (Kolekcja Berlińska), pudło 32, akta 32 (fotokopia w BAB, NS 30/195). Więcej szczegółów w P.K. Grimsted, *The Odyssey of the „Smolensk Archive”...*, s. 23–43, poszerzone i uaktualnione w eadem, *The Smolensk Archive Returns*, w: *The Return of the „Smolensk Archive”*, red. M. Tax Choldin, E. Geniewa, P.K. Grimsted, Moskwa 2005.

kierował działaniami Reichsarchiv na terenie państw nadbałtyckich (z centralą w Rydze) i brał udział w kilku misjach organizowanych przez ERR. Po tym, jak specjaliści z ERR przygotowali listy zespołów akt i spisy inwentarzowe, Mommsen przyjechał tam jeszcze raz w styczniu 1943 roku, aby przygotować ich transport do Wilna; w kwietniu wybrał się do Smoleńska po więcej materiałów. Gdy archiwum partyjne ze Smoleńska dotarło do Wilna, specjalna grupa zadaniowa ERR zebrała zorientowanych w temacie specjalistów (w tym dwóch polskich profesorów), aby zajęli się zbadaniem materiałów¹⁴⁸. Do połowy marca 1944 roku przygotowali oni kartotekę zawierającą adnotowane opisy bibliograficzne ponad 16 739 dokumentów¹⁴⁹. Do 12 maja dr Wunder otrzymał w Raciborzu kopię eseju Elisabeth Pirson na temat roli CPSU w industrializacji i aktualnych problemów przemysłu sowieckiego, który został zarejestrowany jako pierwsze sprawozdanie oparte na materiale dostarczonym przez smoleńskie archiwum¹⁵⁰. Wraz z odwrotem agend ERR w czerwcu 1944 roku większość z akt smoleńskich wysłano do Raciborza, a do jesieni znajdowały się one już w Pless. W listopadzie 1944 roku specjaliści z ERR w Pless studiowali „bolszewicką politykę nadzoru” na podstawie pracy rozpoczętej w Wilnie¹⁵¹.

Oddzielne archiwum zdjęć fotograficznych początkowo obejmowało 8000 obrazów z ZSRR i około 4000 nagrań dźwiękowych. Archiwum filmowe umieszczono w innym miejscu (Leobschützerstr. 50). Połączone Photokino Archiv do wiosny 1944 roku szczyliło się 90 000 negatywów¹⁵². Część archiwum fotograficznego ewakuowano, a następnie przechwyliło je wojsko amerykańskie w Niemczech. Ostatecznie zostało przekazane do zachodnich Niemiec, opracowane i stało się częścią

¹⁴⁸ Fragmenty akt ERR dotyczące archiwum smoleńskiego pozostały w Wilnie, LVCA, R-633/1/30.

¹⁴⁹ Pirson (Obereinsatzführerin), „Bericht über den Stand der Arbeiten im Smolensker Parteiarchiv” (17.03.1945), dokumenty 159 i 160 znajdujące się w aktach Rosenberga pod „Office of Chief Counsel for War Crimes” (IMT), z CDJC w Paryżu. Zastępca dyrektora RGASPI Walerij N. Szepeliew uprzejmie zwrócił mi uwagę na fotokopię (zespół 71/5/1088, teczki 115–120) z brakującą pierwszą stroną. Zob. P.K. Grimsted, *The Odyssey of the „Smolensk Archive”...*, s. 33–42; eadem, *The Smolensk Archive Returns...*

¹⁵⁰ BAB, NS 30/78. Arkusz rejestracyjny wskazuje, że Wunder otrzymał kopię w Raciborzu.

¹⁵¹ Müller, „Monatsbericht für November 1944” (Pless, 1.12.1944), BAB, NS 30/55.

¹⁵² Nietadatowany fragmentaryczny raport, CDJC, CXL-41. Plan przygotowawczy (maj 1944) podawał wyższą liczbę na wystawę osiągnięć ERR, wiosna 1944: BAB, NS 30/56.

Bildarchiv w BAK, w tym przynajmniej 3000 fotografii z Ukrainy¹⁵³. W roku 1997 przekazano kopie tych zdjęć, także zdjęcia wykonane przez Niemców na Ukrainie, archiwom w Kijowie i Mińsku¹⁵⁴. Kolejna część tego zbioru pojawiła się ostatnio w US National Archives w College Park¹⁵⁵. Wiele z kolekcji wysłano w głąb kraju, na zachód, do Archiwum Filmowego w Poczdamie¹⁵⁶, około 500 skrzyń zawierających 37 000 negatywów z Centralnego Państwowego Archiwum Filmu i Dokumentów Fotograficznych w Kijowie odnaleziono po wojnie na terenie wschodnich Niemiec okupowanych przez wojska radzieckie i zwrócono w 1946 roku¹⁵⁷.

Zachodnie zbiory archiwalne w Raciborzu

Zbiory archiwalne zagrabione na Zachodzie, które przechowywano w Raciborzu, były zaledwie drobną częścią tego, co RSHA zgromadziła w Wölfelsdorf (z czego wiele początkowo złupił ERR). Choć ERR zatrzymał pewne dokumenty żydowskie skonfiskowane na Zachodzie, nie ma jednak przekonujących dowodów na to, że pasowały one do innych projektów badawczych prowadzonych w Raciborzu w równym stopniu co materiały ze Wschodu. W ERR nadal przetrzymywano materiały archiwalne dotyczące indywidualnych osób lub rodzin, głównie pochodzenia żydowskiego, lub dokumenty i archiwa masońskie, np. znajdujące się w transporcie 217 skrzyń dostarczonych przez wspomnianą firmę Frantzkowiaka. Wśród innych materiałów opracowanych w Raciborzu w październiku znajdowały się dokumenty po Louise Weiss i materiały Fernanda Corcosa, żydowskiego pisarza i autorytetu w sprawach dotyczących syjonizmu. W tym momencie w Raciborzu również znajdowały się pisma Léona Bluma i Friedricha Adlera, choć planowano przesłać je do opracowania w wydawnictwie *Weltdienst*¹⁵⁸.

¹⁵³ Por. wcześniejsze hasła przedmiotowe w Raciborzu, NS 30/61.

¹⁵⁴ Ukraiński szef archiwum Giennadij Boriak i ja odnaleźliśmy i przejrzelśmy wstępnie kolekcję w Koblencji. Ukraiński podarunek opisany jest w P.K. Grimsted, *Trophies of War and Empire...*, s. 462.

¹⁵⁵ NACP, Still Pictures, RG 242, RPG, 1905–1943.

¹⁵⁶ Raport ERR Ostbücherei (październik–listopad 1944), BAB, NS 30/29.

¹⁵⁷ Według raportu z lipca 1946, Pszenicznyj, „Dokładnaâ zapiska o prodelannoj rabote CGAFFKD MVD UkrSSR za 1–e polugode 1946 g.” (13.07.1946), GA RF, 5325/2/1620, teczka 113.

¹⁵⁸ Wunder, „Arbeitsbericht der Abteilung Erfassung und Sichtung” (Racibórz, 7.10.1943), IfZ, MA 244. Nazwisko Corcos pojawia się na jednej z list konfiskacyjnych ERR sporządzonych wiosną 1941 roku w Paryżu, ale żaden z jego dokumentów nie

„Wyszczególniona Lista Nazwisk z Dokumentów Paryskich” (161 list) sugeruje, że ERR przechowywał więcej archiwalnego „żydowskiego materiału” w Raciborzu, niż wcześniej przypuszczano. Nazwiska wszystkich właścicieli pojawiają się w 28 ekspertyzach bibliotecznym na tej liście¹⁵⁹. Pisma i dokumenty należące do osób prywatnych znajdujących się na liście najprawdopodobniej zaginęły lub zostały zniszczone. Całkiem możliwe, że wiele z tych materiałów o zachodniej proveniencji było częścią większej całości, umieszczonej w grudniu 1944 roku jako „Aktenbestände West”, tj. zbiory, którymi zajmowała się Dora Salamon (Flurstr. 12)¹⁶⁰.

Jeszcze inna raciborska kolekcja (w Archiv der Ausarbeitungen, Oberwallstr. 28) zawierała, jak się zdaje, także materiały archiwalne z Paryża i Brukseli¹⁶¹. Choć brak szczegółów, wiele wskazuje na to, że ERR zachował dla siebie pisma, które pracownicy przejęli w Brukseli od Friedricha Adlera oraz niedoszęłego pretendenta do tronu francuskiego, Jana Orleańskiego, księcia de Guise¹⁶². (Więcej materiałów Adlera przesłano do RSHA). Niektóre materiały z kolekcji Adlera pojawiły się po wojnie w Offenbach, być może właśnie te, które ERR przesłał do wydawnictwa Weltdienst¹⁶³. Inne odnaleźli Polacy w kolekcji zbiorów pism socjalistycznych, najprawdopodobniej właśnie w Raciborzu, i zwrócili do Belgii i Holandii w 1956 roku¹⁶⁴. Centrum ERR w Raciborzu mogło też otrzymywać materiał gromadzony na potrzeby Niemieckiego Frontu Pracy (Deutsche Arbeitsfront), którego część zbiorów była ewakuowana na Śląsk. Przynajmniej część biblioteki IISH również trafiła do Raciborza, co sugerują stemple IISH na książkach znajdujących się dziś w Mińsku. Do tej pory nie ma dowodów na pojawienie się tam

pojawił się później w ZSRR. Dokumenty i materiały Louise Weiss zostały zwrócone do Paryża z RGWA.

¹⁵⁹ „Aufstellung der Namen der Pariser Akten” (Racibórz, 3.04.1944), BAB, NS 30/56. Podpisano: [Brunno] Helfrich, także pracownik ERR.

¹⁶⁰ „Aufstellung über Bestände” (13.12.1944), BAB, NS 30/50.

¹⁶¹ Raport ERR (Racibórz, 14.02.1944), BAB, NS 30/22, teczka 146.

¹⁶² Spis inwentarzowy ERR odnotowywał „Friedrich Adler – 3 skrzynie bez oznaczenia kodowego z Brukseli” (Berlin, 5.12.1941), CDAWO, 3676/2/1, teczka 1. Szczegółowy raport ERR na temat materiałów należących do księcia de Guise w Kijowie: „Duc de Guise et Comte de Paris (Jean d’Orleans), Manoir d’Anjou, Brussels”, CDAWO, 3674/1/1, teczki 140–188.

¹⁶³ Wunder, „Arbeitsbericht” (Racibórz, 7.10.1943), IfZ, MA 244.

¹⁶⁴ Por. J. Stępień, *Losy akt Międzynarodowego Instytutu Historii Socjalnej w Amsterdamie w świetle informacji komisji powołanej do zbadania ‘archiwum holenderskiego’ z lutego 1955 r.*, „Teki archiwalne” 3 (25), 1998, s. 317–324.

materiałów archiwalnych IISH, z wyjątkiem może części materiałów Adlera¹⁶⁵.

Po wojnie fragmentaryczne osobiste dokumenty i papiery wybitnych francuskich i belgijskich postaci trafiły do Archiwum Specjalnego w Moskwie, w tym wiele pochodzących z ośrodka RSHA w Wölfelsdorf i z Raciborza (przez Mińsk). Wszystkie zostały zwrócone Francji w roku 2000. Wiele z tych nazwisk pojawia się na książkach przetransportowanych do Mińska w listopadzie 1945 roku. W niektórych przypadkach specjaliści ERR usuwali z kolekcji pewne materiały archiwalne, szczególnie zdjęcia i wycinki, np. spora dokumentacja znajdująca się w pismach dra Wundera zawiera zdjęcia, dane genealogiczne i wycinki dokumentujące życie wielu francuskich Żydów, których nazwiska pojawiają się na wyżej wspomnianych listach – w szczególności członków klanu Rothschildów. Wunder zbierał także dokumentację na temat wybitnych Żydów niemieckich, takich jak Walther Rathenau czy Albert Einstein. Zabrał ją ze sobą w czasie ewakuacji z Raciborza¹⁶⁶.

Przynajmniej 80 niekompletnych grup dokumentów pochodzących z zachodniej Europy wymieszano z dokumentami i książkami, które ukraińska brygada do spraw zdobyczy wojennych odnalazła „w Niemczech” w 1945 roku i wysłała do Kijowa w przesyłce „z Drezna”. Transport prawdopodobnie jednak pochodził z Raciborza. Już sama dokumentacja ERR sugeruje jego proveniencję raciborską lub berlińską (z centrum ERR w Berlinie, po ponownej ewakuacji materiałów do Niemiec). Nie wszystko jest tu jasne, ale bez wątplenia wspomniane zbiory kijowskie pochodziły z ERR. Powojenni archiwiści ukraińscy opracowali ten materiał jako zespoły archiwalne poświęcone osobom indywidualnym – wraz

¹⁶⁵ Zob. K.H. Roth, *The International Institute of Social History as a Pawn of Nazi Social Research...*, zwłaszcza s. 19–20. Zob. także K.H. Roth, *Searching for Lost Archives: The Role of the Deutsche Arbeitsfront in the Pillage of West European Trade-Union Archives*, „International Review of Social History” 34, 1989, s. 272–286; K.H. Roth, K. Linne, *Searching for Lost Archives: New Documentation on the Pillage of Trade Union Archives and Libraries by the Deutsche Arbeitsfront (1938–1941) and on the Fate of Trade Union Documents in the Postwar Era*, „International Review of Social History” 38, 1993, s. 163–207; na temat transportów śląskich zob. s. 169–171; w tym czasie autor nie wiedział o istnieniu dodatkowych źródeł w Kijowie i Moskwie. Większość materiałów IISH powędrowała do Moskwy z Wölfelsdorf wraz ze zbiorami RSHA, choć część mogła zostać nadesłana ze źródeł polskich.

¹⁶⁶ „Handakten Dr. Wunder” (około 1922–1944), BAB, NS 30/48. Zob. także czterostronicowy esej autorstwa Wundera „Die Heirats-Politik der Rothschilds” (Berlin, 22.03.1943), BAB, NS 30/107; sprawozdanie na temat genealogii „Familie Rothschild” wysłane do dra Maiera, w którym podkreślono włoskie koneksje rodziny (Racibórz, 30.05.1944), BAB, NS 30/32.

z fragmentarycznymi zapiskami agencyjnymi, a także osobistymi dokumentami pochodzącymi z Francji, Belgii, Austrii, Niemiec i innych krajów. Według rozkazu z roku 1948 te konkretne materiały trofiejne miały trafić do Archiwum Specjalnego w Moskwie (CGOA SSSR, dziś część Państwowego Rosyjskiego Archiwum Wojskowego – RGWA). W każdym razie do przemieszczenia materiałów nie doszło jeszcze do 1953 roku, kiedy to, jak podaje raport zidentyfikowany jako raport kijowski, Moskwa poskarżyła się na opieszalność¹⁶⁷.

Wśród 38 niekompletnych grup francuskojęzycznych materiałów z Belgii i Francji, które przewieziono do Kijowa, znajdowała się grupa (45 kilogramów) różnych zapisków, akt i dokumentów z francuskich gmin żydowskich¹⁶⁸. Nie dało się ich w żaden sposób przypasować do innych materiałów już znajdujących się w Moskwie, w przeciwieństwie do dokumentacji masońskiej (Wielki Wschód Francji) czy do dokumentów z żydowskiego Club de Faubourg (dyr. Leo Poldes [pseudonim Leopolda Sesslera])¹⁶⁹. Wśród papierów należących do francuskich pisarzy i dziennikarzy, które również trafiły do Kijowa, warto wymienić kilka

¹⁶⁷ Oficjalny list szefa administracji archiwalnej Ukraińskiej SSR Pilkewicza do dyrektora CDIA UkrSSR Olejnika (4.08.1953), w którym uskarża się na niewypełnienie postanowień dekretu z 4 kwietnia. Materiały były „popakowane i gotowe do wysyłki już w 1950”, ale pozostały „pod klatką schodową” aż do lipca 1953; „żaden z bieżących raportów CDIA nie brał ich pod uwagę”, stąd, jeśli nie dojdzie do transportu do 1 grudnia 1953, „poważne nieprzyjemne konsekwencje” będą nieuniknione – CDAWO, 4703/2/17, teczka 69. Nie udało mi się jeszcze odnaleźć kontynuacji tego raportu lub natrafić na dowód wysyłki przed 1956 rokiem w archiwach CDIA URSSR, czy też w administracyjnych aktach archiwalnych Ukrainy. Archiwiści pracujący w instytucji będącej następcą TsKhDIK przyznali, że dochodzi do przypadków odnajdywania przychodzących raportów dotyczących nabytków CGOA z Ukrainy w 1956 roku, choć wyjaśnili, że są one tajne.

¹⁶⁸ Bondarewski przedstawił listę 38 zespołów archiwalnych (Kijów, listopad 1947) wraz z notatką służbową do Gudzienki (11.07.1947), CDAWO, 4703/2/10, teczki 19–20; wraz z oddzielnymi spisami – „Spisok i kratkoe soderżane fondov i grup dokumentov na francuzskom Źyzyke, vyjavlennyh w fonde ‘Ajnatzsštaba Rozenberga’” (zebrał Wajsbergan?), podpisane przez A. Bondarewskiego (Kijów, 26.11.1947), CDAWO, 4703/2/10, teczki 33–40, 51–52 (kopie maszynopisowe, teczki 41–50).

¹⁶⁹ Większość dokumentów Wielkiego Wschodu Francji, w tym materiały ze stowarzyszonych łóz z całej Europy i północnej Afryki (zesp. archiw. 113k, ponad 3500 jednostek), przetransportowano do CGOA z Wölfelsdorf, ale 10 kilogramów podobnych akt, które odnotowano w Kijowie jako otrzymane wraz z aktami ERR, zostało później przeniesione do CGOA. Pół kilograma materiału archiwalnego (1938) z Club du Faubourg, który przeniesiono do CGOA przez Kijów, włączono następnie do już istniejącego zespołu archiwalnego (zespół 230k, 1910–1940, 498 jednostek). Oba zostały zwrócone Francji w marcu 2000 roku.

należących do Andre Gide'a, Emile Ullmanna i Jules Benda¹⁷⁰. Najważniejszym autorem, którego zbiory znalazły się w Raciborzu, był Léon Blum, choć większość jego dokumentów trafiło do Moskwy ze źródeł RSHA¹⁷¹. ERR, zatrzymał u siebie tylko kilka pism Bluma, ponieważ zainteresowanie jego rolą polityczną nadal pozostawało silne, na co wskazywałoby ważne miejsce, jakie mu przeznaczono na plakacie wystawy ERR, podkreślające rolę „żydowskich polityków we Francji”¹⁷².

ERR zajął zbiory należące do rodziny Rothschildów z Paryża i innych miejsc, przewidując ich umieszczenie w IEJ. Zachowany plakat propagandowy ERR przedstawiający genealogię rodu Rothschildów wspomina o 760 skrzyniach dokumentacji z paryskiego banku Rothschildów, które zostały wysłane do Frankfurtu¹⁷³. Całkiem możliwe, że fragmenty były albo przetrzymywane przez Wundera w czasie przesyłki, albo w jakiś inny sposób zatrzymane przez ERR i przesunięte do Raciborza. To tłumaczyłoby, dlaczego i w jaki sposób 37 kilogramów pism i dokumentów ze zbiorów Rothschilda znalazło się na liście materiałów ERR w Kijowie, przetransportowanych później do Moskwy. W tym segmencie znajdowały się papiery braci Edmunda, Edwarda, Heinricha i Roberta¹⁷⁴. Tak czy inaczej, większość francuskich papierów Rothschildów aktualnie znajdujących się w Moskwie trafiła tam z Wölfelsdorf. O ile wiadomo, wszystkie zostały zwrócone, ostatnie w 2000 roku¹⁷⁵. W Wölfelsdorf władze sowiec-

¹⁷⁰ Z osobistych dokumentów należących do Levy-Ullmanna (1870–1940?) zaledwie jeden kilogram dotarł do CGOA z Kijowa w 1955–1956 roku (zgodnie z „opisem” RGWA [inwentarz, katalog] – wprowadzenie do zesp. archiw. 233k; 167 jednostek); kolejna grupa dotarła w tym samym roku z CGAOR BSSR (Republika Białoruska) w Mińsku. Siedemnaście obiektów w zespole archiwalnym dotyczącym Émile Ullmann (RGWA, zespół 234k, 1876–1934) bez wątpienia stanowił owe cztery kilogramy odnotowane w Kijowie. Oba zwrócono Francji w marcu 2000 roku.

¹⁷¹ Dokumenty z listy kijowskiej zawierają kilogram materiałów związanych z Léonem Blumem (w większości wycinki prasowe z lat 1935–1936), ale 425 jednostek (zesp. archiw. 46k, 1920–1940) dotarło do Moskwy z Wölfesdorf; później dodano fragmenty z innych źródeł, co dało ogólnie około 1400 jednostek (zwróconych do Francji w marcu 2000 roku).

¹⁷² Plakat zamieszczony w: W. de Vries, op.cit., s. 223.

¹⁷³ Plakat zamieszczony w: ibidem.

¹⁷⁴ Spis inwentaryzacyjny dokumentów Rothschilda w CDAWO, 4703/1/193, teczki 165–172.

¹⁷⁵ Według dokumentacji z RGWA transport dokumentów Rothschilda do Moskwy z Kijowa (CGAOR UkrSSR) odbył się w 1960 roku, ale większość materiału (zesp. archiw. 58k zawierający 1398 jednostek, obejmujący okres od 1816 do 1940 roku) przybył do CGOA z Gławarchiw MWD SSSR w 1945 roku, prawdopodobnie z Wölfesdorf. Wszystkie, z wyjątkiem pięciu jednostek, zostały zwrócone Francji

kie odnalazły dodatkowe dokumenty Rothschildów pochodzące z Wiednia, które zostały zwrócone archiwum rodzinnemu w Londynie w 2001 roku¹⁷⁶.

Większość zespołów archiwalnych o proveniencji belgijskiej z Kijowa dodano do wcześniejszych zespołów akt w byłym Archiwum Specjalnym¹⁷⁷. Pośród nich znajdowały się materiały masońskie, m.in. fragmenty dokumentacji Wielkiej Loży Wschodu Belgii¹⁷⁸. Znajdowały się tam również rozrzucone dokumenty i archiwa z gmin i organizacji żydowskich, prawdopodobnie dodanych do kolekcji dokumentów Żydów belgijskich z CGOA¹⁷⁹. Dokumenty i papiery osobiste zawierały obiekty należące do belgijskiego dziennikarza i poety Leona Kochnitzkiego, choć zarekwirowano je właściwie w Paryżu¹⁸⁰. Kolejna lista zawierająca 42 niekomplet-

w latach 1993–1994, pięć pozostałych dokumentów (otrzymanych z CGAOR SSSR w 1989 roku) zawierających korespondencję biznesową oraz materiały osobiste lub związane z polityką (1912–1940) powróciły do Paryża w marcu 2000 roku i obecnie znajdują się w Archiwum Rothschildów w Londynie.

¹⁷⁶ K. Akinsza, G. Kozłow (*Moscow's Trove of Bank Records*, „Wall Street Journal”, 5.03.1997) twierdzili, że Rosjanie nadal w tajemnicy przetrzymują rejestry bankowe banku S.M. Rothschild & Sons w Wiedniu. W rzeczywistości Frank Trentmann opisał te dane, dostępne od 1992 roku, w *New Sources on an Old Family: The Rothschild Papers at the Special Archive, Moscow – and a Letter from Metternich*, „Financial History Review” 2, 1995, nr 1, s. 73–79. Więcej na temat migracji tych papierów i przeniesienia do Archiwum Rothschildów w Londynie w 2001 roku zob. V. Gray, *The Return of the Austrian Rothschild Archives, w: Return from Russia...*

¹⁷⁷ Niewielki przewodnik po zespołach archiwalnych belgijskiej proveniencji w RGWA opublikowano najpierw w języku rosyjskim – *Fondy belgijskiego proshoždeniâ: Annotirovannyj ukazatel'*, wybór T.A. Wasiljewa, A.S. Namazowa, red. M.M. Mukhamedżanow, Moskwa 1995); wersja w języku flamandzkim ukazała się w 1997 roku. Zob. także studium zebrane przez: W. Steenhaut, M. Vermote – „AMSAB Tijdingen” 16 (lato 1992), numer dodatkowy: *Mission to Moscow: Belgische socialistische archieven in Rusland*. Niniejszym wyrażam wdzięczność za pomoc, jaką okazali mi archiwiści z CChIDK (dziś część RGWA) i Amsab w zestawieniu spisów belgijskich.

¹⁷⁸ Dokumenty z loży masońskiej Wielki Wschód Belgii (1834–1935) (jeden kilogram) zostały prawdopodobnie dodane do zesp. archiw. 114 w CGOA, zawierającego materiał masoński z Belgii. Raport ERR podający przejęcie 31 skrzyń książek i materiałów archiwalnych z Wielkiego Wschodu Belgii w Brukseli (6–8 rue de Persil) w październiku 1940 roku znajduje się w drugim zespole archiwalnym ERR w Kijowie, CDAWO, 3674/1, teczki 1–34, wraz z listami zawartości paczek i opisem innych skonfiskowanych materiałów masońskich w Belgii.

¹⁷⁹ Grupę dokumentów z brukselskich organizacji syjonistycznych (dwa kilogramy) dodano do zesp. archiw. 160 w CGOA.

¹⁸⁰ Sześć kilogramów umieszczono w CGOA (zesp. archiw. 223, 37 jednostek, 1929–1939), zwrócono je Brukseli w 2002 roku. Dokumenty (pół kilograma) związane

ne niemiecko- i francuskojęzyczne zespoły archiwalne w Kijowie została wstępnie zidentyfikowana jako materiały o proveniencji w większości żydowskiej z Wiednia, Kolonii, Brukseli, Paryża i innych miast. Ostatni zespół akt (43) zawierał 55 kilogramów „rękopisów, listów i fotografii, które nie zostały zidentyfikowane” – resztki zachowane przez ERR po rozdrobnieniu wynikającym z licznych transportów i przeprowadzek¹⁸¹.

Zamiast przetransportować te fragmenty do Moskwy, jak zalecono w 1948 roku, prawie dwie trzecie (55 z 90) wyznaczonych grup zostało wysłanych na przemiał w 1953 roku, po tym, jak ekspercka komisja ds. oszacowania zbiorów uznała, że nie przedstawiają one żadnej wartości dla ZSRR: 147 kilogramów, 11 jednostek dokumentacyjnych i 10 kartonów. Oficjalnie spisany protokół wskazał jednak na kilka wyjątków – dokumenty, które zasługiwały na „dalsze przechowywanie”¹⁸². Lista pozycji zniszczonych, głównie materiałów żydowskich, zawiera fragmenty zespołów akt, które potem przechowywano w Moskwie, takich jak: kilogram pism i dokumentów należących do francuskiego prawnika, polityka i profesora prawa Henriego Levy-Ullmanna (RGWA, zesp. archiw. 233k), pół kilograma papierów należących do belgijskiego wydawcy i redaktora pism socjalistycznych Grégoire Koulisiera (RGWA, zesp. archiw. 19k i 109k), pół kilograma z Faubourg Club w Paryżu (RGWA, zesp. archiw. 230k), dwa kilogramy materiałów syjonistycznej organizacji z Brukseli (RGWA, zesp. archiw. 160k) oraz 14 kilogramów akt i zapisków z gmin żydowskich pochodzących z XVIII i XIX wieku między innymi z Paryża, Bordeaux, Marsylii.

Inne oszczędzone materiały zostały przekazane do Archiwum Specjalnego w Moskwie w 1956 roku i dołączone do podobnego materiału

z Grégoire Koulisierem, redaktorem „Le Peuple” w Brukseli, ponad wszelką wątpliwość dodano do zesp. archiw. 19 i 109.

¹⁸¹ Kolejna notatka służbowa wymieniała przede wszystkim materiały niemieckie zawierające listę 44 zespołów archiwalnych podpisanych przez dyrektora CGIA Olejnika i kierownika departamentu Skorochodową (8.01.1948), CDAWO, 4703/2/15. Por. listę zespołów archiwalnych zawierających dokumenty przewozowe transportu do Moskwy (29.03.1957), CDAWO, 4703/1/136, teczki 39–51.

¹⁸² Oficjalny fragment z protokołu nr 026 sporządzonego przez komisję, datowany na 30.06.1953 roku. Krótka notatka służbowa napisana przez Konowalową do zastępcy dyrektora CGIA UkrSSR Myszaka (15.07.1953) odnotowywała towarzyszącą szesnastostronicową listę (dziś zaginioną) wymieniającą dokumenty, które miały zostać zniszczone, CDAWO, 4703/2/29, teczki 1–3. Ośmiostronicowa lista (w dwóch kopiach) dokumentów zniszczonych znajduje się w aktach CDIAK sporządzonych przez komisję weryfikacyjną za rok 1953, CDAWO, 4703/1/136, teczki 113–121. Uwagi, powtórzone w 1947 i 1948 roku, zawierają listy niekompletnych archiwów zagranicznych, podają ich wagę i stanowią oddzielną część archiwów ERR w Kijowie.

wcześniej przesłanego przez CGOA z innych źródeł (przede wszystkim z RSHA)¹⁸³. Spisy inwentarzowe na poziomie zespołów archiwalnych pozostają w Kijowie, na przykład 44 akta Konsystorium żydowskiego z Bordeaux, niektóre sięgające XVIII wieku¹⁸⁴. Poza dokumentami z Bordeaux większość pozostałych pojawia się na listach konfiskacyjnych ERR wspomnianych wyżej. Praktycznie wszystkie z zachowanych żydowskich zespołów archiwalnych zwrócono z Moskwy do Francji w roku 2000, a do Belgii w roku 2002.

Sonderstab Musik: Langenau i rabunek muzyczny

Podczas gdy główne urzędy ERR Amt Musik ewakuowano na Śląsk w 1943 roku, tylko mała jednostka trafiła do Raciborza. Operacje ERR Sonderstab Musik na Zachodzie zostały dobrze udokumentowane przez holenderskiego muzykologa Willema de Vries¹⁸⁵. Niewielkie biuro muzyczne, jak wspomniałam wcześniej, umieszczono w Pszczynie do jesieni 1943 roku, ale nie ma żadnych wskazówek, by tam, lub w Raciborzu, umieszczono także zrabowane muzykalia.

Specjalne komando ERR do spraw materiałów muzycznych (Sonderkommando Musik) wybrało wkrótce na nowe miejsce działania miejscowość oddaloną o około 200 kilometrów na zachód od Raciborza. Herbert Lommatzsch, kierujący pracami organizacyjnymi ERR w Raciborzu, odwiedził renesansowy zamek w Langenau (dziś Czernica), 12 kilometrów od Hirschberg (Jelenia Góra) na zachód od Wrocławia i przygotował miejsce dla Sonderstab Musik, który miał sprowadzić się tutaj w październiku

¹⁸³ Chciałabym wyrazić wdzięczność za pomoc w weryfikacji tych list w październiku 1996 roku archiwistom z CChIDK. Po transporcie nastąpiło znaczne przestawienie materiału.

¹⁸⁴ Zob. listy francuskich zespołów archiwalnych z przeznaczeniem do przeniesienia, wraz z notatką służbową podpisaną przez Szeludczenkę i wysłaną do S.D. Pilkiewicza (Kijów, 13.02.1956), CDAWO, 4703/1/193, teczki 21–23, 77; (3.04.1956), teczki 105–108. Listy inwentaryzacyjne na poziomie dokumentów, które sporządzono dla wielu zespołów archiwizacyjnych, znajdują się w tym samym folderze; zob. lista inwentaryzacyjna dla dokumentów z Bordeaux w tezkach 176–180.

¹⁸⁵ Na temat operacji ERR dotyczącej materiałów muzycznych, w tym przeprowadzki do Raciborza i Schloss Langenau (pod Hirschberg), zob. W. de Vries, op.cit., zwłaszcza s. 50–54, 57–58, 62–63, 75–76 oraz (wraz z ilustracjami) 107–117. Odkrycia i ustalenia de Vriesa potwierdzają w tym zakresie moje ustalenia co do znaczenia Raciborza, chociaż de Vries zakładał istnienie większej jednostki ds. materiałów muzycznych i nie wiedział przed naszą wizytą w 1999 roku, że Langenau nie był częścią ośrodka w Raciborzu. W pracy wykorzystaliśmy tę samą dokumentację, teraz jeszcze wzbogaconą o raporty ERR z Kijowa.

1943 roku¹⁸⁶. Dr Herbert Gerigk, który kierował Sonderstab Musik, urządził sobie główną siedzibę na zamku w Langenau pod koniec 1943 roku i na początku następnego roku. De Vries ustalił, że wszystkie z muzykaliów i instrumentów muzycznych, których jeszcze nie zniszczono, ewakuowano z Lipska do Langenau, choć część muzykaliów włoskich wysłano do instytutu w Lipsku, a także, później, do Langenau w 1944 roku¹⁸⁷. Nie zachowały się żadne sprawozdania lub szczegóły dotyczące zbiorów, ale szacunki sugerują, że Armia Czerwona wywiozła ponad siedem wagonów instrumentów muzycznych i nut z Langenau, kiedy zamek został zamieniony w szpital wojskowy wiosną 1945 roku¹⁸⁸.

Żadna z dokumentacji, które ujrzały światło dzienne, nie potwierdza transportów z Sonderstab Musik, ale wiele z rosyjskich muzycznych zdobyczy wojennych nie zostało do tej pory zidentyfikowanych, a dostępna dokumentacja pozostaje taka sama jak te sporządzone w 2005 roku. Zachowane listy przewozowe potwierdzają, że brygada do spraw zdobyczy wojennych kierowana przez Borysa Filipowa przesłała instrumenty muzyczne z obszaru Katowic w marcu–czerwcu 1945 roku, ale brak szczegółów dotyczących tego, gdzie zostały zrabowane, a dziennik Filipowa nie potwierdza, by partia ta dotarła do Langenau¹⁸⁹. Raporty moskiewskie podające dane statystyczne na temat transportów fortepianów i pianin w 1946 i 1947 roku zachowały się do naszych czasów, ale nie zawierają wskazówek dotyczących Langenau czy też identyfikacji miejsc, z których zostały przywiezione¹⁹⁰. Grupa dokumentów pochodzących ze źródeł sowieckich datowanych na lata 50. i dotyczących dystrybucji zdobycznych

¹⁸⁶ Raport Lommatzscha (z 4.09.1943), CDAWO, 3676/2/23, teczki 43–44. Lommatzschowi towarzyszył wyższy urzędnik ERR Wagner. Zamek z XV i XVI wieku, zbudowany przez rodzinę von Langenow, następnie wielokrotnie zmieniał właścicieli. H. Weczerka, *Langenau, Ober und Nieder*, w: *Schlesien*, s. 266. Zgodnie ze zwyczajną praktyką w nazistowskich Niemczech części rodziny pozwolono nadal zamieszkiwać miejsce aż do końca wojny. W październiku 1999 roku nowy polski właściciel, młody biznesmen, prowadził zaawansowane prace renowacyjne w zamku.

¹⁸⁷ Powyżej na temat korespondencji między Gerigkiem a Maierem z biura ERR w Weronie.

¹⁸⁸ H. Weczerka, *Langenau*, s. 266. Źródło raportu nie jest podane, ale obecny właściciel powtórzył tę samą historię w 1999 roku. Dotychczas nie pojawiły się żadne z sowieckich raportów dotyczących rekonesansów czy akcji transportowej.

¹⁸⁹ Szczegóły dotyczące transportów ze Śląska i brygady Filipowa: P.K. Grimsted, *Odyssey of the Turgenew Library...*, rozdz. 7.

¹⁹⁰ Dokumentacja dotycząca brygady Filipowa i dziennik prowadzony przez Filipowa są dostępne w RGALI, 962/6/1207. Kolejne instrumenty muzyczne pozyskane jako zdobycz wojenna są wyliczone w odpowiednich dokumentach sporządzonych przez komitet ds. sztuki, brakuje jednak wskazówek co do źródeł ich pochodzenia.

zbiorów muzycznych została opublikowana w tłumaczeniu niemieckim w 1996 roku, ale oryginalne dokumenty sowieckie przechodzą właśnie proces odtajnienia i reklasyfikacji w byłym Centralnym Archiwum Partii (dziś RGASPI) i tym samym prace nad ich weryfikacją posunęły się niewiele do przodu¹⁹¹.

Pewna liczba partytur z Paryża, bez wątplenia pochodzących z Langenau, pojawiła się w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Nie jest więc wykluczone, że więcej zbiorów muzycznych nagromadzonych przez Sonderstab Musik pozostaje nadal w Polsce¹⁹². Niewielka grupa partytur zatrzymana w domu urodzonego w Polsce pianisty Artura Rubinsteina doczekała końca wojny w piwnicach biblioteki RSHA w Berlinie, gdzie ponownie została przejęta, tym razem przez brygady sowieckie. Pewna liczba partytur dedykowanych Rubinsteinowi pojawiła się ostatnio w Państwowym Centralnym Muzeum Kultury Muzycznej im. Glinki w Moskwie, ale los jego dużej biblioteki w Paryżu nadal pozostaje tajemnicą¹⁹³. Ostatnio kilka dodatkowych partytur z kolekcji Rubinsteina spadkobiercom pianisty zwróciła Staatsbibliothek w Berlinie.

Zbiory z Langenau (prawdopodobnie z Europy Zachodniej) nie powinny być mylone z berlińskimi zbiorami muzycznymi ze Staatsbibliothek, Wyższej Szkoły Muzycznej (w tym kolekcja Spitta) i ze zbiorami Akademii Śpiewu w Berlinie, które w całości zostały ewakuowane w 1943 roku na Śląsk. Zbiory berlińskie nie były zbiorami splądrowanymi przez

¹⁹¹ Zob. sprawozdania dotyczące „trofiejnych” transportów materiałów muzycznych do ZSRR w niemieckim tłumaczeniu: *Die Trophäenkommissionen der Roten Armee: Eine Dokumentensammlung zur Verschleppung von Büchern aus deutschen Bibliotheken*, red. K.D. Lehmann, I. Kolasa, Frankfurt am Main 1996, s. 218–232, numery 37–40 (oryginały umieszczono w RGASPI [ówczesnym RCChIDNI], 17/132/418).

¹⁹² Willemowi de Vries udało się zidentyfikować podczas jego pobytu na miejscu w 1999 roku kilka partytur Dariusza Milhauda.

¹⁹³ W 1991 roku dzięki dokumentom sowieckim udało mi się dotrzeć do zbiorów partytur muzycznych w muzeum im. Glinki będących sowieckimi łupami wojennymi, a następnie je zweryfikować. Przejęcie jednej skrzyni z materiałami pochodzącymi z kolekcji Artura Rubinsteina (złupionymi przez ERR w Paryżu) wspomniane jest w raporcie brygady ds. pozyskiwania trofeów: „Otčet o rabote ... s 6 maja po 31 dek. 194[5] g.”, podpisanego: Maniewskij (31.03.1946), GA RF, A-534/2/10, teczka 48 (inna kopia w: A-534/2/1, teczka 103); *Die Trophäenkommissionen der Roten Armee...*, s. 105 (dok. 17). Por. sprawozdanie sporządzone przez grupę niemieckich muzykologów, którym udzielono zgody na wizytę w 2004 roku (H. Hell, I. Kolasa, W. Rathert, W. de Vries, *Wiederentdeckt – Eine Sammlung von Musikhandschriften und Musikdrucken deutscher Provenienz am Staatlichen Zentralen Glinka-Museum für Musikkultur in Moskau*, „Forum Musikbibliothek” 24, 2003, s. 416–425; szczegóły dotyczące siedmiu partytur należących do Rubinsteina – s. 422–423).

ERR. Pierwsze dwa zostały zajęte przez Polaków po wojnie i pozostają w Polsce do dziś. Muzyczne archiwum Sing-Akademie zostało odnalezione przez ukraińskie brygady do spraw zdobyczy wojennych, a następnie przewiezione do Kijowa i zwrócone do Berlina w 2001 roku¹⁹⁴. Inne niemieckie zbiory muzyczne znajdowały się w materiałach przeniesionych do ZSRR ze Śląska¹⁹⁵.

* * *

Niemiecka ewakuacja z Raciborza

Gdy Armia Czerwona posuwała się do przodu, a odwroty wojsk niemieckich nasiliły się w 1944 roku, ERR opracował dokładne plany ewakuacyjne dla swojego kompleksu w Raciborzu. Według planu opracowanego w połowie grudnia 1944 roku zamierzano przesłać część materiałów znajdujących się w Pszczynie na zachód, do Karlsbadu (Karlove Vary), w tym archiwum smoleńskie. Transport ten (siedem wagonów kolejowych) miał również zawierać sporą część zbiorów czasopism i gazet, 180 skrzyń z Rygi, 14 z muzeum Puszkina i 61 z biblioteki Genssa z Tallina. Przygotowano też kolejne trzy wagony z wybranymi materiałami (dwa z nich zajmowało uzupełnienie archiwum partyjnego ze Smoleńska), które miały zostać przetransportowane z Pszczyny do Raciborza. Zawierały one 37 skrzyń z Westbücherei, 12 skrzyń czasopism z Mitawy (Jegława) i rosyjskich książek z Libau (Liepaja)¹⁹⁶. Większość z nich porzucono podczas ucieczki na dworcu w Pszczynie, gdy wokół toczyły się zacięte walki w styczniu i lutym 1945 roku.

Sprawozdania datowane na styczeń potwierdzają, że ERR nie miał do dyspozycji wystarczającej liczby taboru kolejowego, aby przerzucić na zachód wszystkie materiały, które pierwotnie zamierzano przetransportować. Ewakuowane materiały zamierzano przenieść do północnobawarskiego miasteczka Lichterfels (Górna Frankonia) oraz do byłego klasztoru benedyktyńskiego w Schloss Banz na terenie majątku barona Kurta von

¹⁹⁴ Nawiązuję do wszystkich trzech zbiorów w *Bach Is Back in Berlin: The Return of the Sing-Akademie Archive from Ukraine in the Context of Displaced Cultural Treasures and Restitution Politics*, „Spoils of War: International Newsletter” 8, czerwiec 2003, s. 67–104. Wersja elektroniczna (przejrzana, uzupełniona i zaopatrzona w ilustracje): <http://www.huri.harvard.edu/work7.html> (czerwiec 2003).

¹⁹⁵ Zob. dokumenty w *Die Trophäenkommissionen der Roten Armee...*

¹⁹⁶ Raport Lommatzscha (ERR) (13.12.1944), BAB, NS 30/50. Karlsbad wspomniany jest jako potencjalne miejsce ewakuacyjne części archiwum smoleńskiego, ale nie ma dowodów na to, by jakieś materiały były tam rzeczywiście przeniesione.

Behra, który kierował wcześniej operacjami ERR w Paryżu. Dodatkowe miejsce miało być w pobliskim Staffelstein (najbliższa stacja kolejowa). To, co udało się w niewielkiej ilości ewakuować z Raciborza (i część z centrali w Berlinie), rozlokowano w różnych budynkach w okolicach Bambergu/Banz/Staffelstein, gdzie ERR wygospodarował również nieco miejsca na pomieszczenia biurowe.

Sam Wunder dotarł do Banz na początku lutego 1945 roku. Sześciu pracowników ERR w Raciborzu opuściło miasto pod ogniem nieprzyjaciela 12 lutego, kolejnych dwóch 14 lutego¹⁹⁷. Wunder dokonał priorytyzacji stanu posiadania, włączając oczywiście do zbiorów najcenniejszych swoją monografię, będącą w fazie korekty, ale już po złamaniu, na temat „kospiracji bolszewickiej”. Część pism udało się wysłać na południe w okolice jeziora Chiemsee; dopiero w latach 90. XX wieku odnaleziono tam część książek przetransportowanych z Kijowa, a następnie zwrócono je w 1995 roku¹⁹⁸. Główna grupa archiwum i akt ERR ewakuowanych z Raciborza nigdy jednak nie dotarła do Banz/Staffelstein. Obejmowała ona te materiały, które później zostały odnalezione przez wojska sowieckie w Niemczech i wysłane do Kijowa pod koniec listopada lub na początku grudnia, razem z łupami wojennymi w transporcie z Drezna. Los książek, które trafiły do Kijowa i które zostały wymienione w ukraińskim dokumencie przewozowym, pozostaje nieznany¹⁹⁹. Dokumenty ERR, które pozostały w Banz, odkryła po wojnie armia amerykańska. Razem z innymi materiałami ERR odnalezionymi w okolicy mogą się one znajdować teraz w Bundesarchiv w Berlin-Lichterfelde²⁰⁰. Ewakuowane

¹⁹⁷ Wunder, „Meldung an den Stabsführer” (Staffelstein, 23.02.1945), BAB, NS 30/50.

¹⁹⁸ G. Schöbel, *Eine kleine Geste an die Ukraine: Rückgabe von verschleppten Büchern*, w: *Displaced Books: Bücherrückgabe aus zweierlei Sicht: Beiträge und Materialien zur Bestandsgeschichte deutscher Bibliotheken im Zusammenhang von NS-Zeit und Krieg*, Hannover 1999), s. 68–74.

¹⁹⁹ Wydaje się, że wiele z protokołów i rejestrów ERR, które dziś znajdują się w Kijowie (CDAWO, zesp. archiw. 3676), trafiło tam z Berlina lub Raciborza. Oficjalny dokument transferowy sporządzony przez Komitet ds. Kultury i Instytucji Edukacyjnych Ukraińskiej SSR (12.12.1945), CDAWO, 4703/2/3, teczka 1, odnotowuje dokumenty, które zostały ujęte w pierwszym spisie inwentarzowym (opis 1) materiałów przeniesionych z Drezna do Centralnego Archiwum Akt Dawnych (CDIA URSR) w grudniu 1945 roku. Zob. P.K. Grimsted, *Trophies of War and Empire...*, rozdz. 8, oraz mające się ukazać niebawem studium nad protokołami i rejestrami ERR mojego autorstwa.

²⁰⁰ Zob. raport sporządzony przez U.S. Army i dotyczący przetransportowania materiałów ERR z Staffelstein i zamku Banz (8.12.1945), BAK, B 323/550. Dokumenty z biura Wundera znajdują się w protokołach ERR w Bundesarchiv

książki z ERR oraz część materiału archiwalnego odnalezioną w Bawarii przetransportowano do Offenbach Archival Depot, US Army Restitution Center pod Frankfurtem, gdzie dołączyły do innych zrabowanych przez ERR materiałów z Frankfurtu i Hungen.

Na szczęście pod koniec wojny nazisci nie zniszczyli archiwów i bibliotek, które udało im się zgromadzić (zwyczajną praktyką stosowaną przez nazistów przy innych okazjach było niszczenie własnych akt operacyjnych objętych tajemnicą, przy zachowaniu materiałów przejętych, które dotyczyły sprawy, lub tych, które przetrzymywano w nierozpakowanych jeszcze skrzyniach.) Tempo, z jakim Armia Czerwona zajmowała tereny zimą 1944 i 1945 roku, oraz braki taboru kolejowego zmusiły urzędników ERR do porzucenia wielu materiałów w Raciborzu i okolicach. Według sprawozdania ERR ze stycznia 1945 roku sporo najważniejszych archiwów już wcześniej ewakuowano, a ERR nadal miał nadzieję, że „będzie jeszcze możliwe wyekspediować więcej w otwartych wagonach towarowych do zamku Banz”. Przygotowywano się do zniszczenia pozostałych dokumentów biurowych z Raciborza i Pszczyny na wypadek, gdyby ewakuacja okazała się niemożliwa; pracownicy ERR posiadali zapas „benzyny i kanistrów, gdyby zaistniała taka konieczność”. Według tego samego raportu podjęto decyzję o zachowaniu materiałów z Ostbücherei, mając cały czas nadzieję na ich ewakuację i możliwość ich wykorzystania, „gdyby sytuacja militarna uległa poprawie”. Gdyby to miało okazać się niemożliwe, Niemcy musieli pogodzić się z myślą, że porzucony materiał „trafi w ręce bolszewików”²⁰¹.

Nie wiemy, co zniszczono przed ostatecznym wycofaniem się z Raciborza i czy wycofano większość książek z miasta. Wiemy jedynie, że wiosną 1945 roku Armia Czerwona rzeczywiście przechwyciła cztery i pół wagonu z archiwum smoleńskim, a także sporą liczbę skrzyń z książkami i czasopismami porzuconymi na stacji kolejowej w pobliżu zamku w Pszczynie oraz że odkryto wtedy na przedmieściach Mysłowic w pobliżu Katowic magazyny wypełnione skrzyniami z Raciborza. Ich powojenne losy wymagają jednak dalszych badań.

w Berlinie-Lichterfelde, BAB, NS 30: np. dokumenty o numerach 47–50, 107–117, 144 i 145. Na temat odzyskiwania materiałów ERR przez armię amerykańską oraz samobójczej śmierci von Berga i jego żony zob. P.K. Grimsted, *The Odyssey of the „Smolensk Archive”...*, s. 52–53, oraz *The Return of the Smolensk Archive*.

²⁰¹ ERR Stabsführer Gerhard Utikal do Rosenberga, „Aktenvermerk für den Reichsleiter – Dienstgut in Oberschlesien” (25.01.1945), BAB, NS 8/261; kopia w NS 30/7.

Skróty użyte w tekście

- AG – Arbeitsgruppe – grupa robocza, grupa do zadań specjalnych
- AHC – Ardelia Hall Collection (Offenbach) – centralny punkt zbiorczy i sortowniczy utworzony w 1945 roku przez amerykańskie wojska w Niemczech dla gromadzenia i restytucji dzieł sztuki zrabowanych przez nazistów
- AIU – Alliance Israélite Universelle z siedzibą w Paryżu – międzynarodowa organizacja żydowska założona w 1860 roku przez francuskiego polityka Adolphe Cremieux, kontrolująca przestrzeganie praw człowieka wobec Żydów na świecie.
- AN – Archives Nationales, Paris – Archiwum Narodowe w Paryżu
- BAB – Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde
- BAK – Bundesarchiv, Koblenz
- CDAWO – Centralny Derżawnyj Archiw Wyszczich Organiw Derżawnoj Włady Ukraïna
- CDAHO – Centralnyj Derżhawnyj Archiw Hromadskich Obednań Ukraïny, Kyiv (dawniej: PA CK KPU)
- CDAŻR URSR – Centralnyj Derżawnyj Archiw Żowtnewoj Rewolutsji URSR, Kyiv (dziś: CDAWO) Kyiv (przedtem: CDAZhR URSR)
- CDIA URSR – Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw URSR, Kyiv, po 1958: Kyiva (często: CDIA-K, obecnie: CDIAK, ros.: CGIA)
- CDJC – Centre de documentation juive contemporaine, Paris – ośrodek współczesnej dokumentacji żydowskiej
- CGAFFKD – Centralnyj gosudarstwennyj archiw kinofotofono dokumentow – Centralne Archiwum Państwowe Dokumentów Filmowych, Fotograficznych i Fonograficznych
- CGAOR SSSR – Centralnyj Gosudarstwennyj Archiw Oktiabrskoj Rewoliutsij i Wysszich Organow Wlasti SSSR, Moskwa (obecnie: część GA RF)
- CGAOR – Centralny Gosudarstwennyj Archiw Oktiabrskoi Rewoliutsii SSSR, Moskwa (obecnie: część GA RF), UkrSSR, Kyiv (dziś: CDAWO)
- CGOA SSSR – Centralnyj Gosudarstwennyj Osobyi Archiw SSSR, Moskwa (1992-marzec 1999: CChIDK, od marca 1999: część RGWA)
- CChIDK – Centr Chranenija Istoriko-Dokumentalnych Kollekcij, Moskwa (dawniej: Centralnyj Gosudarstwennyj Osobyi Archiw – CGOA SSSR)
- CNB – Centralna Naukowa Biblioteka im. V. I. Wernadskowo NAN (dziś: NBUV)
- DBFU – Beauftragter des Führers der NSDAP für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP – pełnomocnik Führera do nadzoru całokształtu duchowego i światopoglądowego nauczania i wychowania NSDAP

- ERR – Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – Sztab Operacyjny Rosenberga, jednostka specjalna
- GA RF – Gosudarstwennyj Archiw Rossijskoj Federatsii, Moskwa (dawniej: TsGAOR SSSR i TsGA RSFSR)
- GAU – Głównoje Archiwnoje Uprawlennije, ewentualnie Głównyje Archiw pri Sowjete Ministrow SSSR i UkrSSR, 1960–1991, pri NKWD (po 1946: MWD) SSSR, 1941–1960, Głównyje Archiwnoje Uprawlenie, ewentualnie i wcześniej: GAU
- IfZ – Institut für Zeitgeschichte, Monachium
- IEJ – Instytutu Badań Kwestii Żydowskich we Frankfurcie
- IISH/ IISG – International Institute of Social History/Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
- LV ABM – Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen (podległe: RKU)
- MFA&A – Museums, Fine Arts, and Archives
- MWD – Ministerstwo Wnutrennych Dieł – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ZSRR (przed 1946: NKWD)
- NACP – National Archives, College Park, MD
- NARA – National Archives and Records Administration, Washington, DC
- NIOD – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (wcześniej: RIOD)
- NKWD – Narodnyj Komissariat Wnutriennych Dieł (po 1946: MWD)
- NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników
- OAD – Offenbach Archival Depot (OMGU S), patrz AHC
- OMGUS – United States Office of Military Government for Germany
- OSS – Office of Strategic Services
- PRO – Public Record Office (Archiwum Narodowe), London/Kew Gardens
- RAN – Rossijskaja Akademija Nauk
- RCChIDNI – Rossiskij Centr Chranienia i Izuczenija Dokumentow Nowiejszej Istorii, Moskwa (dawniej: CPA, obecnie RGASPI)
- RIOD – Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (obecnie: NIOD)
- RGASPI – Rossijskij Gosudarstwennyj Arkchiv Socjalno-Politiczeskoj Istorii, Moskwa (przed marcem 1999: RTsKhIDNI, przed 1991: Centralnyj Partyjnyj Archiw)
- RGWA – Rossijskij Gosudarstwennyj Wojennyj Archiw – Państwowe Archiwum Wojskowe (wcześniej: Archiwum Specjalne lub Osobyj Archiw, Moskwa), od marca 1999 obejmuje także byłe CChIDK (CGOA SSSR)
- RKO – Reichskommissariat Ostland
- RKU – Reichskommissariat Ukraine
- RmbO – Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete

RSHA	– Reichssicherheitshauptamt
SD	– Sicherheitsdienst
SIPO	– Sicherheitspolizei, ewentualnie SiPo
USFA	– U.S. Forces, Austria
USFET	– U.S. Forces, European Theater
USHMM	– United States Holocaust Memorial Museum
US IMT	– United States International Military Tribunal (Międzynarodowy Trybunał Wojskowy)
YIVO	– YIVO Institute for Jewish Research, New York, wcześniej Wilno – Żydowski Instytut Naukowy
ZAGS	– Zapis' Aktow Graždanskowo Sostoianija – księgi metrykalne i prowadzenie akt stanu cywilnego
ZBHS	– Zentralbibliothek der Hohen Schule NSDAP – Biblioteka Główna Hohe Schule

Źródło: Tomasz Olszewski

Roads to Ratibor: library and archival plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Part II

Scholarship has not adequately studied the history of Nazi cultural plunder during the Second World War, or the further international displacement and restitution efforts thereafter. The present study discusses one of the primary agencies of plunder, the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). It focuses on the plunder of libraries and archives, tracing their migration, revealing new sources, and identifying collections that did not return home after the war. Emphasis falls on materials that ended the war in the little-known ERR research and library center in Ratibor (now Polish Racibórz), to which the Germans transported more than two million books.

Sixty years after the end of the war we are still finding cultural treasures the Nazis plundered, many of which were displaced or plundered a second time at the end of the war. Displaced treasures continue to surface in countries from Finland to Argentina to Japan. Scholars have spoken of "Art as Politics", the "Rape of Europa", or the "Grand Pillage". The "spoils of war" seized by the victorious Soviets on the Eastern Front included cultural property previously looted by the Nazis. Today we know more about the "Beautiful Loot" that ended up in the Soviet Union as "hidden treasures".

Books confiscated from its "enemies" in Europe were gathered by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), the special command force overseen by Alfred Rosenberg and taken to the ERR Silesian research center at Ratibor. That center was the recipient of archives and books the Nazis plundered as part of a vast ideological, political, and cultural policy. Unlike art, archival and library seizures were not for display, prestige, or profit. Specialists catalogued, analyzed, and preserved the materials, treating them

not only as the heritage of “enemies of the Reich” but as raw material for propaganda and for “operational” use. A lively competition for their possession depended on the specific intelligence, propaganda, and research needs of a number of Nazi agencies; their projects became intertwined with power struggles among the elite.

Some books were burned in spectacular bonfires. Many went to pulping facilities. The most valuable were saved, but many of the confiscated books and archives still have not been located. Tracing their wartime migration in the hands of Nazi agencies provides clues to their postwar fate. Most of the books that ended the war in the Western zones of occupation were restituted to their countries of origin soon after, although there were exceptions and irregularities, more of which are now coming to light. Even more tragically, many of the books from Western libraries that ended up in the Soviet Union were intermingled with others the Nazis had looted in the occupied Soviet lands. This intermingling determined their postwar fate.

KEY WORDS: WWII – 1939–1945, archival and cultural plunder, Nazi agencies of plunder, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), Alfred Rosenberg, Ratibor.